

УДК 599 (477)

І. В. Загороднюк

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Оборонна, 2, Луганськ, 91011, Україна, zoozag@ukr.net

ССАВЦІ ПІВНІЧНОГО СХОДУ УКРАЇНИ: ЗМІНИ ФАУНИ ТА ЗНАНЬ ПРО ЇЇ СКЛАД ВІД ОГЛЯДУ О. ЧЕРНАЯ (1853) ДО СЬОГОДЕННЯ

Повідомлення 1

***Ключові слова:** ссавці, таксономія, фауна, історичні зміни, Харківська губернія, Україна*

Представлена праця є однією з перших спроб подібного роду розшукув; багато пройде часу, поки вони досягнуть належної досконалості, тому що вимагають великої кількості спостережень; тому є вірогідність, що і результати, мною викладені, з часом децю зміняться.

О. Чернай

Олександр Вікентійович Чернай (7 квітня 1821 — 18 лютого 1898) — автор найдавнішого систематичного огляду фауни хребетних північного сходу України: «Фауна Харківської губернії», виданого двома випусками у 1852–1853 рр. [213, 214]. Ця праця стала першим найповнішим описом фауни північного сходу України, який перед тим залишався майже не охопленим дослідженнями колег, і поклала початки систематичному вивченню фауни Слобожанщини, яку надалі вивчали А. Силантьєв [194], О. Мигулін [154] та інші дослідники. Цінність цього видання полягає у тому, що в ньому вперше наведено систематичний огляд фауни регіону і охарактеризовано фауну за показниками рясноти окремих видів, що робить цю працю надзвичайно цінною для оцінок багаторічних змін фауни. Окрім того, особливістю самого тогочасного стану фауни була практично повна відсутність адвентивних видів та незначний рівень порушеності природних угруповань ссавців, що дозволяє оцінювати подальші зміни фауни.

Вже поверхневий аналіз змісту цієї праці засвідчує суттєві відмінності сучасної О. Чернаю фауни від сучасного нам її складу, проте в низці випадків застосована автором номенклатура і прийнята ним таксономія помітно відрізняються від сучасних, що вимагає відповідних коментарів і розслідувань.

На жаль, увага до цієї праці О. Черная завжди була недостатньою, що, на думку автора цього огляду, значною мірою пов'язано з важкою доступністю цього видання. Ця праця, зокрема, згадується формально (без прямих посилань чи цитувань даних у тексті)

© І. В. Загороднюк, 2009

у визначнику М. Шарлеманя [216], її не цитує О. Мигулін, принаймні, у текстах та в синонімії видів [154], хоча у переліку першоджерел наведено відразу 6 праць О. Черная, зокрема і його «Фауну Харківської губернії». Відсутні цитування цього огляду та окремих даних з нього у випусках «Фауни України» та «Фауни СРСР», підготовлених такими досвідченими українськими теріологами, як В. Абелєнцев, І. Підоплічко [1–3]¹ та В. Топачевський [208]. Деяку увагу приділено огляду О. Черная у працях нового часу, зокрема у двох оглядах історії досліджень теріофауни сходу України [117, 121], огляді ссавців Харківщини [108] та огляді ссавців сходу України [76].

Попри таку малу увагу до досліджень О. Черная, Б. Мазурмович, аналізуючи історію зоологічних досліджень в Україні, зазначає, що «Початок систематичних досліджень фауни Лівобережної України пов'язаний з ім'ям професора Харківського університету Олександра Вікентійовича Черная (1821–1898)» [142]. Огляд біографічних подій та наукового спадку О. Черная подано Л. Гельфенбейном [40].

Аналіз праць, подібних до огляду О. Черная, — унікальна можливість порівняти склад фауни регіону різних часів, при тому провести порівняння на двох рівнях:

- 1) змін знань про склад фауни (загалом відповідає змісту повідомлення 1),
- 2) змін самого складу фауни (загалом відповідає змісту повідомлення 2).

Подібна задача є непростою, оскільки вимагає, окрім аналізу прямих відповідей фауністичних переліків, ще й аналіз основних тенденцій у розвитку таксономії, а так само змін природних умов краю. О. Чернай на останньому зауважував спеціально і справедливо вважав (і був у цьому одним з перших), що поточний склад фауни кожного регіону дозволяє «определять климат страны, его изменения, не только настоящие и прошедшие, но частью и будущие и с большею общностью, нежели при помощи искусственных снарядов...». Мета цієї праці — зробити доступними знання, викладені у праці О. Черная «Фауна Харківської губернії... Фауна ссавців...» і проаналізувати дві зазначені вище складові змін переліків фауни: змін знань і змін самої фауни.

У цьому першому повідомленні наведено перші 5 розділів огляду, які включають стислу історію праці О. Черная та всю систематичну частину. Порівняння фауни Слобожанщини із суміжними регіонами, аналіз змін фауни за останні 160 років та бібліографію цитувань буде представлено у Повідомленні 2.

1. Стисла історія праці О. Черная

Після закінчення з відзнакою у 1841 р. Головного педагогічного інституту у Петербурзі (відділення фізико-математичних наук), О. Чернай працював у Зоологічному музеї Академії наук під керівництвом Ф. Брандта, проте вже 1942 р. опинився у західній Європі, де підвищував свою кваліфікацію при музеях та університетах Німеччини, Ан-

¹ У праці В. Абелєнцева 1968 р. [1] є одне формальне згадування праці О. Черная у переліку загальної літератури, проте відсутні згадки про неї у видових нарисах і переліках літератури до них.

глії, Франції, Австрії [10, 40]. 1845 р. О. Черная направили на роботу до Харкова ад'юнктом кафедри зоології, де 1846 р. він отримав ступінь магістра зоології, а 1848 р. — ступінь доктора природничих наук², після чого був затверджений на посаду екстраординарного, а з 1853 р. — ординарного професора Харківського університету. З 1868 р. О. Чернай — заслужений професор кафедри зоології цього університету [142]. У 1848–1949 рр. О. Чернай взяв участь у науковій експедиції з вивчення фауни Харківської губернії, за результатами якої підготував кілька спеціальних публікацій у «Бюлетені Московського товариства дослідників природи» за 1850–1851 рр. [230, 231]. Результати цієї праці були представлені О. Чернаєм на урочистому зібранні Харківського імператорського університету 30 серпня 1850 р. у формі «актової доповіді», яка мала назву «Про фауну Харківської губернії і прилеглих до неї місцевостей», і того ж року її опубліковано Харківським університетом у формі окремого видання [212]. На знак визнання наукових заслуг О. Черная обрано Головою Харківського товариства дослідників природи, і протягом 1845–1873 рр. він очолював кафедру зоології Харківського університету.

Повна назва аналізованої тут праці О. Черная: «Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест составленная, преимущественно по наблюдениям сделанным во время ученой экспедиции, совершенной в 1848 и 1849 годах». Цю працю видано двома випусками, перший з яких (1852 р.) присвячено холонокровним хребетним [213], а другий (1853 р.) — теплокровним [214]. Цей другий випуск побачив світ у Харкові під назвою «Выпуск II. Фауна млекопитающих и птиц». В основу цієї праці О. Чернай поклав згадану його «актову доповідь» 1850 р. [212], доповнену зоогеографічними порівняннями з фаунами суміжних країв. У цій праці, як пише О. Чернай, було виправлено численні помилки, виявлені у його публікаціях в «Бюллетене МОИП», про що дослідник спеціально зазначає у передмові³.

Метою праці О. Черная став опис фауни Харківської губернії у порівнянні з фаунами суміжних теренів, чому сприяв вихід праць О. Нордмана про ссавців Причорномор'я [241], Е. Еверсмана «Природна історія ссавців Оренбурзького краю» [224], К. Кесслера про ссавців «Київського учбового округу» (включав терени від Волині і Поділля до Полтавщини і Чернігівщини) [111], а також оглядів А. Кайзерлінга і Й. Блазіуса щодо теріофауни Європи [235] та Ю. Симашка щодо теріофауни Росії [195]. За інформацією, вказаною О. Чернаєм у передмові до його огляду, в географічний обсяг дослідження потрапляють терени між Дніпром і Доном, проте очевидним є абсолютне переважання даних з теренів власне Харківської губернії, опис меж якої наведено далі.

² Магістерська праця О. Черная мала назву «Об устройстве, отправлении и значении крыла в систематике птиц» (1846), ступінь доктора зоології присвоєна йому після захисту дисертації «Монография искусного червячка» (1848) [10, 142].

³ На жаль, без помилок не обійшлося і тут, при тому не тільки стилістичних чи таксономічних, пов'язаних з тлумаченням обсягу окремих видів, їх ідентифікацією та написанням назв (вкл. авторство), але й застосуванням очевидно помилкових назв і наявністю очевидно помилкових визначень, що розшифровано і прокоментовано у відповідних розділах цієї ревізії.

Рис. 1. Олександр Чернай (1821–1898 рр.): рисунок зі статті Л. Гельфенбейна [40] (редаговано).

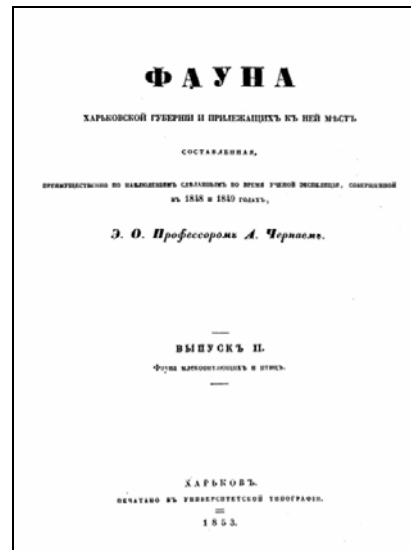

Рис. 2. Титульна сторінка праці О. Черная «Фауна Харківської губернії. Вип. II» (1853 р.).

Тут повністю відтворено текст праці О. Черная, який і покладено в основу усіх коментарів щодо вихідних і сучасних поглядів на склад фауни і статус окремих видів. Тексти щодо загальних особливостей фауни подано без коментарів. Тексти О. Черная подано без змін, вилучено тільки синоптичну таблицю рядів, родин, родів і видів, яка у більшості випадків є малоінформативною (найважливіші сегменти цитовано у коментарях до видів). При підготовці до цитування вихідного тексту О. Черная зроблено наближення орфографії та граматики до сучасних вимог пореформеної російської мови. Вихідний текст огляду О. Черная не має рубрикації, і вона тут створена наново.

У передмові О. Черная до підготовленого ним огляду зазначено наступне.

Я имел намерение представить описание наших млекопитающих и птиц в таком виде, в каком было сделано мною описание рыб и амфибий; но появление в свет Естественной истории губерний Киевского учебного округа, в которой помещены подробные наблюдения над животными, входящими в состав и нашей фауны, побудило меня, для избежания повторений одного и того же, изменить первоначальный план этого выпуска. Я счел более полезным описать фауну млекопитающих и птиц Харьковской губернии и мест прилежащих, в зоографическом отношении, сравнительно с фаунами соприкосновенными и добавить к ней такие наблюдения, которых нет у авторов, писавших о наших животных.⁴

Сравнительное изучение нашей фауны и фаун с ней граничащих, приводит к весьма любопытным результатам, высказанным мною частью в речи «О фауне Харьковской губернии и прилежащих к ней мест», в 1850 году, которые при помощи новейших превосходных фаун России, Гг. Еверсманна, Кесслера и Симашко я могу теперь изложить более отчетливо и тем обозначить зоографический характер местности, заключенной между Днестром и Доном, служившей предметом моих разысканий.

Перечень животных, водящихся в нашем крае, помещена мною в Bulletin'е Общества испытателей природы, в Москве, за 1850, 1851 и 1853 годы. К моему величайшему сожалению в упомянутый каталог вкралось много важных ошибок, исправление которых, по причине печатания его в Москве, не зависело от меня.

Э. О. Профессор Чернай

⁴ Прим. О. Черная: О нраве и подробной систематике наших животных можно получить сведения из фаун Гг. Симашко, Еверсманна и Кесслера.

2. Фактори, що визначають особливості регіональних фаун

2.1. Аналіз підсоння та його впливу на склад фауни

Унікальною для свого часу, а так само й багатьох сучасних нам праць фауністичного спрямування, особливістю праці О. Черная стало з'ясування екологічних і біогеографічних особливостей фауни краю. Очевидні відмінності складу місцевої фауни від фауни суміжних земель завжди викликали інтерес дослідників до пошуку факторів («діячів» за О. Чернаєм), що їх визначають, від особливостей підсоння (клімату) до системи біогеографічних коридорів і перепон на шляхах географічного розселення видів. Врешті все це результувалося у розвитку п'ятьох напрямків досліджень:

- 1) вивчення структури регіональних фауністичних комплексів, що поступово переросло у вивчення складу та екології угруповань;
- 2) вивчення зональних особливостей фауни на полотні загальних географічних змін фауни, що переросло у вивчення біогеографії;
- 3) порівняння показників видового багатства фаун різних біогеографічних виділів та типів угруповань, що переросло у розвиток диверсикології;
- 4) аналіз історичної динаміки фауни, пов'язаної зі змінами клімату і екосистем, що тільки тепер актуалізувалося у окремий напрямок досліджень;
- 5) вивчення змін фауни, пов'язаних із прямими впливами людини та її господарської діяльності, у тому числі переслідувань видів та змін біотопів.

Описані О. Чернаєм особливості середовища існування фауни не містять біогеографічних та екосистемних класифікацій типу степова або лісостепова смуга, лісові і степові комплекси тощо. Він сприймав фауну як єдиний біогеографічний комплекс, усі складові якого тісно сплетені і взаємно визначають один одного, хоча у текстах зустрічаються такі фрази, як «степові місцевості», «від південної степової смуги до північної лісистої» тощо. Взагалі точка зору на аналіз «клімату краю» через особливості фауни, а не окремі фізико-географічні показники є основою подальшої розробки концепції біотичних індикаторів стану середовища (як окремих видів, так і їхніх угруповань) [89, 239]. У цьому розділі автор прямо зазначає, що, аналізуючи склад фауни, ареали і фактори поширення видів, «ми будемо в змозі ними ... визначати клімат краю, його зміни, не тільки поточні, але й минулі, а частково і майбутні, при тому з більшим узагальненням, ніж за допомогою штучних параметрів, кількість яких завжди дуже обмежена, і покази яких вірні тільки для того часу, в якому роблять спостереження, при тому місця таких спостережень знаходяться почасти в умовах, далеких від природних» (с. 6).

Ця мудра думка дослідника визначається тонким його розумінням того, що умови існування видів часто визначаються не так абіотичними факторами, як взаємодіями видів, і вже для нього очевидною була ідея, сформульована згодом М. Бігоном з кол. [14], про те, що у розвинених біотичних суспільностях провідними для існування окремих видів є біотичні чинники. Врешті, поточні показники температури, вологості чи сили вітру на центральній губерньській метеостанції ніяк не визначають особливості існування, скажімо, мідії малої на заплавних луках біля р. Мжі, які значно більше залежать від біотопу та його мікрокліматичних умов. При тому популяція виду існує тут і в різні сезони, і упродовж довгих років. Очевидно, що фауна краю відбиває більш загальні особливості підсоння, з одного боку, та біогеографічні взаємини її з суміжними фаунами, з іншого боку.

Распределение животных на земной поверхности изменяется с долготой и с широтой места. Та и другая проходят через материк и океан в разных их протяжениях и тем указывают на степень влажности воздуха и причиняемое ею изменение в температуре, в давлении атмосферы, в свете, в электричестве. Широтой места обуславливается количество теплоты и света, получаемое от солнца. Температура, свет, влажность и давление атмосферы составляют важнейшие условия для жизни животного и для существования главного материала его питания, растений. Для каждого органического существа назначены пределы влияния этих деятелей, для многих весьма тесные, которые оно переступает с трудом, сперва болезненно изменяясь, а потом лишаясь жизни. Поэтому, говоря вообще, справедливо, что фауны местностей, лежащих под одним градусом долготы, но под различными широтами или наоборот, должны быть различны.

Но есть много условий, противодействующих влиянию широты и долготы, как то: возвышенность местности, присутствие или отсутствие значительных водовместилищ, возможность животному укрываться от неприятных действий упомянутых деятелей, простор для распространения или преграды, которых переступать оно не может, избыток или недостаток пищи, преследование врагами; все эти условия производят иногда то, что градусами широты и долготы фауны разграничивать нельзя и, что при весьма различных широтах и долготах, мы встречаем фауны весьма сходные.

Чем шире пределы температуры, влажности, света, электричества и давления воздуха, при которых животное может существовать, чем меньше преград к распространению его, тем местонахождение его обширнее и тогда в фаунах, в сущности весьма различных, мы находим много одинаковых [=одинаковых?] представителей.

Рассматривая с этой точки зрения зоографические исследования, делается понятным, в какой мере интересно изучать животных, общих многим соприкосновенным фаунам, и таких, которые заключены в тесные пределы не многих. Подобные разыскания пределов распространения животных существ могут повести к познанию меры важнейших деятелей, под влиянием которой живет животное и которую определить иначе весьма затруднительно; а, зная эту меру для различных животных организмов, мы будем в состоянии ими, как столькими разнообразными снарядами, расположенными повсюду, определять климат страны, его изменения, не только настоящие и прошедшие, но частью и будущие и с большею общностью, нежели при помощи искусственных снарядов, которых число всегда слишком ограничено, которых показание верно только относительно того времени, в которое совершается наблюдение, а место наблюдения находится часто при обстоятельствах, далеких от природных. Если до сих пор фауны мало имели успеха для определения климата, то это должно приписать малому числу их и трудности делать выводы, при которых должно иметь в виду много случайностей, зависящих от нрава, наклонностей и удобовживимости животных. Растения не подлежат стольким случайностям в своем распространении, поэтому флоры дают уже теперь часто весьма удовлетворительные определения климата страны.

Предлежащий труд есть одна из первых попыток в подобном роде разысканий; много пройдет времени, пока они достигнут надлежащего совершенства, потому что требуют большого числа наблюдений; поэтому есть вероятность, что и результаты, мною выведенные, со временем несколько изменятся.

Вообще, искусственные обстоятельства, в которые поставлены млекопитающие в особенности в Европе при настоящем ее населении, кажется, навсегда содействуют осуществлению мысли, определять ими климат, желанием трудно исполнимым.

2.2. *Обсяг та географічні особливості краю*

Дослідження О. Черная присвячені фауні Харківської губернії, утворення якої відбулося за століття перед початком його досліджень, коли 1765 р. Слобожанщина отримала офіційну назву Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові (з 25 квітня 1780 р. як Харківська губернія). Межі губернії та її повітовий склад кількаразово змінювалися, проте її адміністративним і освітнім центром залишався Харків, а обсяг змінювався від 10 до 15 повітів. У «найширшій» версії Харківська губернія простягалася на схід до Дону, у «найвужчій» — до східної межі сучасної Харківської області. У середині XIX ст. обсяг губернії охоплював 11 повітів, від Лебединського і Сумського на заході до Старобільського на сході (рис. 3). 1920 р. два східні повіти — Ізюмський і Старобільський — відійшли до новоствореної Донецької губернії, а з червня 1925 р. разом з визнанням м. Харкова столицею України губернію було скасовано і підпорядкування усіх земель (на той час округів і районів) суттєво видозмінено. Частина повітів тепер є районами сучасних Сумської, Донецької і Луганської областей.

Рис. 3. Географічні межі та адміністративний поділ Харківської губернії (контури повітів накладено на сучасну карту, їх взято з електронних видань: [110] та ін.). Назви повітів відповідали назвам повітових міст. Переривчастою лінією показано межі лісостепової та степової природних зон за сучасними даними [41]. Цифрами позначено повіти (в дужках — їхня площа у тис. кв. верст і сучасне підпорядкування): 1 — Лебединський (2,72, Сумська обл.); 2 — Сумський (2,80, Сумська обл.); 3 — Охтирський (2,44, Сумська обл.); 4 — Богодухівський (2,83, Харківська обл.); 5 — Валківський (2,50, Харківська обл.); 6 — Харківський (2,91, Харківська обл.); 7 — Зміївський (5,00, Харківська обл.); 8 — Вовчанський (3,48, Харківська обл.); 9 — Куп'янський (6,07, Харківська обл.); 10 — Ізюмський (6,43, Харківська і Донецька обл.); 11 — Старобільський (10,85, Луганська обл.).

Територія цього краю є дуже різномірною — від лісистого і відносно вологого заходу до степового сходу, а також від заплавлених комплексів Дінця до потужних крейдових відслонень на півночі і сході регіону, де розташовані південні відроги Східноруської височини. На рис. 3 показано межі степової і лісостепової смуг згідно із сучасними оглядами [41], проте очевидно, що ці межі 150 років тому були іншими, про що свідчать представлені нижче описи фауни. Сучасні межі лісостепової та степової смуг проводять по р. Орель на сході регіону, Ізюмську Луку і далі на північ уздовж р. Оскіл.

Територія губернії від самого початку її заснування була добре освоєною людиною. Пік колонізації Слобожанщини, згідно з оглядом Д. Багалія, випав на XVII–XVIII ст. Згідно з довідкою в електронній енциклопедії «Вікіпедія» [210], на початок XX ст. (1901 р.) в губернії мешкало 2,77 млн осіб, при тому тільки 14% населення жило у містах. Основою місцевої економіки у часи О. Черная було сільськогосподарське виробництво. Ця територія не могла бути охоплена дослідженнями рівномірно, і особливо це стосується районів, розташованих у степах на сході губернії (зокрема, Старобільський повіт). Серед іншого, пов'язано це з тим, що щільність розміщення населених пунктів і сітка доріг суттєво змінювалися (як змінюються і тепер) у східному керунку.

3. Загальна характеристика фауни ссавців

3.1. Оцінки багатства фауни краю порівняно з суміжними регіонами

Оцінки різноманіття можуть бути порівняльними тільки за умови рівного ступеня вивченості фаун [14, 185]. Власне, ця задача була коректно зреалізована О. Чернаєм, оскільки на той час було видано аналогічні огляди теріофауни Причорномор'я [241], центральної і північної України [111] та Оренбуржжя [224]. Проте справедливим буде відзначити, що повний сучасний список фауни сходу України, впорядкований за підсумками подальших досліджень таксономії ссавців та з урахуванням подальших фактичних змін фауни, є значно більшим. За останнім оглядом теріофауни сходу України [76] він включає в себе 109 видів, у тому числі: 67 видів базового переліку, 11 фантомних видів, 13 зниклих з фауни регіону і 18 адвентивних. Тільки для Харківської області в сучасних її межах описано 66 видів ссавців і припускається наявність ще 15 видів [108]. Попри це, представлені О. Чернаєм оцінки видового багатства теріофауни краю є важливими і демонструють певний рівень збідненості фауни, яка сформувалася на межі лісових і степових угруповань попри те, що межові фауни мали би бути різноманітнішими.

Фауна животных млекопитающих

В фауне Харьковской губернии и прилежащих к ней мест встречается 48 видов животных млекопитающих в диком состоянии, между тем как число их в соседних фаунах гораздо более. Таким образом Профессор Кесслер описывает в фауне губерний Киевского учебного округа⁵ — 62 вида, Профессор Нордманн в фауне Пон-та⁶ — 84 вида, а Профессор Эверсманн⁷ в фауне Оренбургского края — 111 видов. В фауне России⁸ вообще заключается 211 видов, в Европе по Кайзерлингу и Блазиусу⁹ — 174 вида.

Загалом оцінки обсягів фауни є складною і неоднозначною справою, яка залежить від способу таких підрахунків. Зокрема при аналізі теріофауни сходу України [76] і теріофауни України загалом [78] автор зустрівся із проблемою визначення меж фауністичного переліку, який має багато складових, що визначають його нестабільність і неоднозначність кінцевих оцінок видового багатства.

⁵ Прим. О. Черная: Кесслер: Естественная история губерний Киевского учебного округа, жив. млекопитающие, 1850 г.

⁶ Прим. О. Черная: Nordmann: Voyage dans la Russie méridionale, Faune pontique, 1840 г.

⁷ Прим. О. Черная: Эверсманн: Естественная история Оренбургского края, 1850 г.

⁸ Прим. О. Черная: Симашко: Фауна России, животные млекопитающие, 1850, 1851 г.

⁹ Прим. О. Черная: Kayserling und Blasius: die Wirbelthiere Europa's, 1840 г.

Серед ключових проблем його формування варто назвати статус «фантомних» видів, ідентифікація яких (напр., білозубка велика) або інформація про які (напр., підковик малий) є суперечними, а почасти і сам таксономічний статус невизначений (напр., сарна сибірська) чи не є загальноприйнятим (напр., нориця алтайська).

Іншою проблемою є визначення вікових (часових) меж списків, оскільки частина видів до певного і часто нез'ясованого моменту, ймовірно, зникла (якщо зникла) зі складу фауни (наприклад, вечірниця велика, пацюк чорний, хохуля або їжак вухатий), а частина, навпаки, тільки нещодавно увійшла до складу фауни регіону (напр., нетопир білосмугий, ондатра, норка американська).

Третьою складовою є статус видів з одиничними реєстраціями — від зальотів чи заходів (напр., підковик малий, шакал) до утримуваних у напіввільних умовах (напр., нутрія, лань, олень плямистий). Інколи складно інтерпретувати статус видів-синантропів і видів, що утримуються в умовах неволі, проте часто вивільняються (напр., нутрія, кріль). Значну проблему становлять численні пари видів-двійників, серед яких у фауні Слобожанщини присутні миші хатня і курганцева, нетопири карлик і пігмей, мишаки лісовий і уральський, мишівки степова і темна тощо [75, 79, 91].

Врешті, існує чимала група видів, які, з одного боку, є свійськими, а, з іншого боку, беруть не меншу участь і відіграють не меншу роль у формуванні зональних фауністичних комплексів, ніж «типово дикі». Прикладами таких є худоба у напіввільному випасі (корова, вівця) та бродячі пси і коти. Через увесь цей спектр варіантів статусу присутності переліки видів можуть суттєво відрізнятися, що докладно проаналізовано автором в огляді теріофауни сходу України [76].

У кожному разі обсяги усіх згаданих О. Чернаєм регіональних фаун, дані щодо яких використано ним для порівнянь показників видового багатства (табл. 1), суттєво змінилися (збільшилися), що сталося, зокрема, внаслідок інтродукції низки видів, змін меж поширення багатьох з них та суттєвих змін поглядів на таксономію, наприклад, в результаті визнання низки морфологічно близьких видів та видів-двійників.

За формалізованими оцінками, згідно з наявними оглядовими виданнями, можна навести такі порівняльні дані щодо визнаного раніше (зокрема і в часи досліджень О. Черная) і тепер видового багатства фауни окремих регіонів.

У сучасній фауні Європи загалом є 231 вид ссавців, що мають статус оцінених, та ще 51 вид, яких класифіковано як «такі, що не оцінюються» (з них 22 інтродуковані в Європі після 1500 р., 27 мають маргінальне поширення в Європі, ще два є здичавілими нащадками давніх domestikованих тварин). Разом, за доповіддю експертної групи ЕМА (European Mammal Assessment), на 2007 р. маємо 282 види ссавців (див.: [84]), що на 107% більше значень, наведених у праці О. Черная з посиланням на А. Кайзерлінга і Й. Блазіуса 1840 р. [235]. Аналогічно, у повному реконструйованому списку теріофауни Києва і його околиць маємо 74 види (у т. ч. 17 втрачених за останні століття і 17 рідкісних, включених до Червоної книги) [74]. Ця оцінка на 19% більша за наведений О. Чернаєм обсяг теріофауни «Київського учбового округу» (а це чверть території України) з посиланням на працю К. Кесслера 1851 р. [111].

Таблица 1. Объем фауны региона у порівнянні з суміжними фаунами (за О. Чернаєм, без змін)

Содержится в порядке	В фауне Хар. губ. и мест прилежащих	В фауне Понта	В фауне губ. Киев. учебного округа	В фауне Оренбургского края	В фауне Европы	В фауне России
рукокрылых	5 в. 3 р.	9 в. 4 р.	10 в. 4 р.	10 в. 3 р.	28 в. 7 р.	19 в. 4 р.
насекомоядных	7 в. 4 р.	7 в. 3 р.	8 в. 3 р.	10 в. 4 р.	12 в. 4 р.	15 в. 4 р.
хищных	11 в. 5 р.	20 в. 8 р.	14 в. 7 р.	26 в. 7 р.	30 в. 9 р.	36 в. 12 р.
грызунов	23 в. 11 р.	32 в. 14 р.	26 в. 12 р.	51 в. 16 р.	53 в. 20 р.	82 в. 22 р.
многокопытных	0 в. 0 р.	1 в. 1 р.	1 в. 1 р.	1 в. 1 р.	1 в. 1 р.	2 в. 2 р.
однокопытных	0 в. 0 р.	0 в. 0 р.	0 в. 0 р.	3 в. 1 р.	2 в. 1 р.	3 в. 1 р.
двукопытных	2 в. 2 р.	10 в. 5 р.	3 в. 1 р.	9 в. 4 р.	13 в. 5 р.	25 в. 6 р.
ластоногих	0 в. 0 р.	2 в. 1 р.	0 в. 0 р.	1 в. 1 р.	8 в. 5 р.	13 в. 4 р.
китовидных	0 в. 0 р.	3 в. 1 р.	0 в. 0 р.	0 в. 0 р.	18 в. 9 р.	16 в. 5 р.
Всего	48 в. 25 р.	84 в. 37 р.	62 в. 28 р.	111 в. 37 р.	165 в. 61 р.	211 в. 60 р.

Виды животных упомянутых фаун распределяются по систематическим группам следующим образом:

Исключив виды и роды порядков многокопытных, однокопытных, ластроногих и китовидных, которые в описываемой местности в диком состоянии не водятся, мы получим следующие отношения видов и родов в рассматриваемых фаунах:

В фауне Харьковской губернии и мест прилежащих	48 видов и 24 рода
— фауне Понта	78 видов и 34 рода
— фауне губерний Киевского учебного округа	61 вид и 27 родов
— фауне Оренбургского края	106 видов и 34 рода
— фауне Европы	136 видов и 45 родов
— фауне России	177 видов и 48 родов.

Из этого видно, что между тем как фауне, прилегающей к нам с востока, недостает 30 европейских видов и 11 родов, фауне более южной, нежели наша, — 58 видов и 11 родов, а фауне, примыкающей к нам с запада, — 75 видов и 18 родов, фауна местности, заключенной между Днепром и Доном, лишена 88 видов и 21 рода. К юго-востоку от описываемой местности являются вновь семейства лошадей, верблюдов, кошек, в юго-западной Европе семейства виверр и даже обезьян. Семейства кабанов и медведей, входящие в состав всех фаун нас окружающих, водились прежде и у нас, но теперь совершенно вытеснены. Порядок наших насекомоядных представляет самое выгодное отношение числа видов и родов, к числу их в других фаунах.

Попри відмінності оцінок видового багатства регіональних фаун у праці О. Черная і сучасних оглядах, такі порівняння дають подібні рівні відмінностей. Зокрема, фауна Слобожанщини є закономірно біднішою за фауну Європи загалом та фауну інших значно більших від Слобожанщини територій, якими є Київський учбовий округ, Росія (навіть у межах 1850 р.), Причорномор'я (тим паче разом з Кримом).

Проте такі порівняння не можуть свідчити про бідність фауни Слобожанщини. По-перше, більшість таких порівнянь не узгоджена з площами регіонів, що порівнюються (а отже, і з різноманіттям природних умов). По-друге, фауна колишньої Харківської губернії далеко не така вже й бідна порівняно з іншими суміжними фаунами, а у частині порівнянь навіть і багатша. Це визначається різноманіттям природних умов регіону, де сходяться лісостепова і степова смуги, відроги Донецького кряжу і Середньоруської височини та заплавні комплекси Дінця. Значна кількість видів, як лісових, так і степових, мають тут межі свого поширення [83, 96, 108, 160, 220].

3.2. Структура опису фауни краю: три переліки

Наступні три розділи огляду О. Черная присвячені характеристиці теріофауни Харківської губернії за трьома її складовими (подаються трьома окремими переліками), які, за задумом автора, по-різному характеризують фауну регіону.

1. Види, що притаманні фауні регіону загалом та фауні усіх суміжних з ним регіонів. Ця частина огляду (розділ 4) присвячена тим видам, які властиві усім (або більшості) суміжним фаунам і по суті нічим особливим з біогеографічної точки зору не вирізняються. За О. Чернаєм, ця частина огляду нараховує 29 видів 15 родів. У таблицях, впорядкованих за даними О. Черная (таблиці впорядковано окремо до кожного з надрядів), ці види позначено як «перелік 1: базовий».

2. Види, що найповніше характеризують особливості фауни регіону. Ця частина огляду (тут розділ 5) охоплює 19 видів 13 родів, поширення яких є обмеженим і більшість з них досягає на території краю своїх меж географічного поширення, тобто найбільше характеризують географічні зв'язки місцевої фауни з фаунами суміжними. У представлених нижче таблицях ці види наведено під рубрикою «перелік 2: види на межах ареалів».

3. Види, наявність яких у фауні краю тільки припускається. Ця третя частина фауністичного опису (розділ 6) присвячена видам, наявність яких тільки припускається (край ареалу, низька чисельність тощо), але вони не були виявлені О. Чернаєм попри те, що були відомі для більшості суміжних країв. Таких видів 5 (все це виключно дрібні ссавці — кажани, землерийки, гризуни). У таблицях такі види позначено як «перелік 3: знахідки припускаються».

Кожний із цих трьох розділів упорядковано в систематичному порядку, за рядами. У кожному із трьох переліків види наведено під незалежною суцільною нумерацією, відтвореною у згаданих таблицях (табл. 2–6). Усі подальші біогеографічні порівняння (розділ 7) ґрунтуються на цих трьох розділах систематичного огляду теріофауни.

4. Огляд видів, типових для фауни регіону та суміжних країв

Кожна регіональна фауна характеризується певним базовим набором видів, які не є унікальними для неї і відбивають особливості більших за обсягом природних регіонів. Проте знання про склад типової для конкретного регіону фауни, передане нам, зокрема й працею О. Черная, дозволяє з плином часу оцінювати історичні зміни фауни, що відбуваються у часових межах, які є значно більшими за життя одного дослідника і навіть певної дослідницької школи. У зв'язку з цим опис даної частини фауни є важливим для подальшого аналізу, оскільки частина з названих нижче видів практично зникла з цього регіону (напр., *Crociodura leucodon*), інші, навпаки, з часом стали закономірним компонентом природних угруповань (напр., *Sorex araneus*). І таких змін сталося чимало.

4.1. Загальна характеристика типових для регіону груп

29 видов и 15 родов животных млекопитающих общи всем рассматриваемым мною фаунам и имеют вообще чрезвычайно обширное распространение. Перечень их следует.

Цю першу і основну частину фауністичного огляду О. Чернай упорядкував за рядами (за сучасною таксономією майже всі вони — надряди). У цьому розділі наведено інформацію про наступні видові обсяги рядів: кажани — 6 видів, комахоїдні — 5 видів, хижі — 10 видів, гризуни — 8 видів.

4.2. Ряд лиликоподібних, або рукокрилих (*Vespertilioniformes, seu Chiroptera*)

Загалом для фауни північного сходу України відомо близько 15–17 видів 7 родів кажанів [76, 108]. Шість видів з цього числа згадуються в огляді О. Черная (табл. 2), проте з урахуванням близьких видів і видів-двійників, діагностика яких стала можливою в останні десятиліття, варто вважати напевно присутніми у фауні регіону часів О. Черная ще три види: нетопира *Pipistrellus pygmaeus* (група «pipistrellus») і два види вечірниць, *Nyctalus leisleri* та *N. lasiopterus* (група «noctula»).

Можна також припустити, що згадки виду «*Vespertilio murinus* Schreb.» насправді стосуються не *M. myotis* (див. далі), а одного з місцевих видів нічних (*Myotis* sp.), з яких найімовірніше (найбільша схожість за розмірами) до рук дослідника міг потрапити *M. dasycneme*, тобто вид, який добре відомий для сучасної фауни регіону [28, 29, 30, 96], а також для тогочасної фауни Київського учбового округу [111] і Харківщини початку ХХ ст. [216]. З інших кажанів, не згаданих у О. Черная, проте напевно присутніх у регіоні, варто назвати ще 4 види: три види нічних (*Myotis nattereri*, *M. brandtii* та *M. daubentonii*) і лилика двоколірного (*Vespertilio murinus*). Інформація щодо цих видів подається у розділі про очікувані види (розділ 6).

Таблиця 2. Перелік видів кажанів (ряд *Vespertilioniformes, seu Chiroptera*) фауни північного сходу України за сучасними даними та згідно з оглядом О. Черная [214]

Перелік фауни	Вид у розумінні автора	Вид у позначенні О. Черная*	Статус у регіоні
Перелік 1: базовий	<i>Myotis dasycneme</i> ** <i>Plecotus auritus</i> <i>Pipistrellus pipistrellus</i> <i>Pipistrellus nathusii</i> <i>Nyctalus noctula</i> <i>Eptesicus serotinus</i>	5. <i>Vespertilio murinus</i> Schreb. 6. <i>Plecotus auritus</i> L. 1. <i>Vesperugo pipistrellus</i> Daub. 3. <i>Vesperugo Nathusii</i> Kays. и Blas. 2. <i>Vesperugo noctula</i> Daub. 4. <i>Vesperugo serotinus</i> Daub.	рідкісний вид типовий для регіону є два близькі види типовий для регіону є три близькі види типовий для регіону
Перелік 2: види на межах ареалів	—	види не вказано	—
Перелік 3: знахідки припускаються	<i>Rhinolophus hipposideros</i> <i>Myotis daubentonii</i> <i>Vespertilio murinus</i>	3. <i>Rhinolophus hipposideros</i> Herm. 2. <i>Vespertilio Daubantonii</i> Leisl. 1. <i>Vesperugo discolor</i> Natt.	відсутній у регіоні типовий для регіону рідкісний у регіоні

* Назви видів подано в написанні О. Черная; їхні номери відповідають порядковим номерам у огляді О. Черная, проте порядок наведення видів змінено на прийнятий у сучасних зведеннях.

** Докладніше про відповідність назв і визначень видів див. текст.

1. Кожан малоголовий (*Vesperugo pipistrellus* Daub.)

Распространен по всей Европе, в западной Сибири, на Кавказе, во всей России, особенно часто попадает в западных и юго-западных губерниях. В Крыму. В Оренбургском крае не замечен.

Вид тепер відносять до роду *Pipistrellus* Kaup, 1829 і загалом вважають типовим для регіону [108, 140, 159]. Цей таксон представлений у фауні східної України парою видів-двійників — *P. pipistrellus* (Schreber, 1774) та *P. pygmaeus* (Leach, 1825) [76, 177]. Понад те, в частині праць для Харківщини наводять тільки останній вид [31]. Важливо, що аналіз колекцій зоологічних музеїв дозволяє припустити, що вся група малих нетопирів (надвид «*pipistrellus*») до початку XX ст. була поширена тільки на півдні України [68], і майже всі найдавніші колекційні зразки нетопира малого з півночі країни перевизначено автором як *P. nathusii*, описаний далі під № 3. Окрім того, сучасні дані дозволяють впевнено говорити про наявність у фауні регіону тільки *P. pygmaeus*, а також те, що переважна кількість його материнських колоній пов'язана зі штучними сховищами [96], що є особливістю інвазійних видів. Чи з'явилися тут малі нетопири внаслідок експансії в історичні часи, чи вони були з давніх часів, залишається загадкою. У кожному разі вже в часи О. Черная (середина XVIII ст.) вони тут були.

2. Кожан вечірний (*Vesperugo noctula* Daub.)

Встречается во всей Европе, в России одна из самых обыкновенных летучих мышей.

За теперішнього часу цей вид відносять до роду *Myctalus* Bowdich, 1825, який представлений у фауні Європи трьома видами [67], у тому числі й згаданим тут *Myctalus noctula* (Schreber, 1774). Всі три види вечірниць (також *N. leisleri* (Kuhl, 1817) та *N. lasiopterus* (Schreber, 1780)) тепер відомі для фауни Харківщини, проте два останні тут рідкісні [96, 159]. Не виключено, що у доступні О. Черная матеріали міг потрапити кожний з цих трьох видів, оскільки на той час всі дослідники фауни прирівнювали визнаний тепер рід *Myctalus* (і три відомі для України його види) до тогочасного виду «*Vesperugo noctula*»¹⁰. Цікаво, що у розділі з порівняннями фаун О. Черная вказує *N. leisleri* як вид, що поширений у північніших краях («вище Воронежа»), а тепер добре відомий для цього краю (також див. далі: розділ 7).

3. Кожан Натузія (*Vesperugo Nathusii* Kays. и Blasius)

Водится в Оренбургском крае, в предгорьях Урала, в южных степях Астраханской губернии, по Волге, в окрестностях Москвы, в губерниях Киевского учебного округа, в Пруссии, в Харьковской губернии мне до сих пор не попадался, но по всей вероятности встречается, тем более, что находится в смежной с нею, Полтавской губернии.

Цей вид у сучасних класифікаціях розглядають в межах роду *Pipistrellus* Kaup, 1829 (нетопир), і його чинною назвою є *Pipistrellus nathusii* (Keyserling et Blasius, 1839) [62, 66]. Хоча О. Черная зазначає, що цей вид кажанів ним не відзначений, пізніше навів

¹⁰ Аналогічною проблемою, характерною для описів фауни до XX ст., є ототожнення трьох визнаних наразі видів лісових мишей (під *Sylvaemus*) з визнаним на той час видом *Mus sylvaticus* [58].

його, хоча й без пояснень [232]¹¹. Подальші дослідження показали широке поширення *P. nathusii* у регіоні — від Сумщини (хут. Полубатівка Сумського р-ну [159]) і Харківщини (без деталей: [216]) до сходу Луганщини (Стрільцівка Міловського р-ну: [159]), щоправда, цими трьома знахідками довгий час і були обмежені відомі для регіону знахідки виду. Надалі вид виявлено в різних частинах долини Дінця [29, 90, 140, 177], і врешті майже всі знахідки виду в регіоні виявилися пов'язаними саме із заплавами комплексами цієї ріки та її приток [96]. Загальним враженням від аналізу змін поширення цього виду від часів О. Черная по сьогодні є поступове розширення його ареалу вглиб степової зони, проте така точка зору не є однозначною через малу кількість спостережень та низьку чисельність виду в усі періоди його дослідження.

4. [Кожан краснобурый] *Vesperugo serotinus* Daub.

Водится в Европе, около города Уральска и по берегам Урала, около Киева, в Бессарабии, в Харьковской губернии, в Екатеринославской губернии, в Крыму многочислен.

Цей вид кажанів (пергач пізній) тепер відносять до окремого роду *Eptesicus* Rafinesque, 1820 [3, 66] і наводять з іншим авторством: як *Eptesicus serotinus* (Schreber, 1774) [62]. За уточненими даними, на сході України поширений також вид *E. lobatus* [86], і не виключено, що на Харківщині сходяться ареали обох цих видів пергача. В основному тексті О. Черная вернакулярна назва виду пропущена і відтворена тут за синоптичною таблицею, поданою в кінці його праці. Надалі вперше після О. Черная цей вид однозначно навів для Харківщини Я. Зубко 1939 р. [109]. Перед тим вид був відомий для північного сходу України лише за двома знахідками — у Ніжині (1929, leg. Великанов?) і Харкові (1930, leg. Зубко) [159]. Тепер пергач пізній є звичайним для фауни регіону, при тому виразним синантропом, що властиво видам за межами їхніх природних ареалів. Отже, територію регіону можна віднести до зони розселення виду [77], що, очевидно, мало місце у часи досліджень О. Черная і продовжується тепер у суміжних областях Росії з піком нових реєстрацій упродовж II половини XX ст. [16, 26].

5. Нетопырь (*Vespertilio murinus* Schreb.)

Водится в Европе, в Бессарабии, в Украине, около Одессы, в Крыму местами многочислен. В фауне Оренбургского края не упоминается.

Формально мова йде про вид *Myotis myotis* у сучасному розумінні таксономії кажанів, що підтверджує й опис ареалу, проте ідентифікація вимагає коментарів. О. Чернай описує вид у складі роду *Vespertilio*, для якого (в синоптичній таблиці) вказує ознаку, що не властива цьому роду: «шпора йде по самому краю хвостової перетинки, не залишаючи зовні себе її смужки» (тобто без епіблеми)¹². Окрім того, в наступному розділі (але не в синоптичній таблиці) наведено вид «Кожан двуцветный (*Vesperugo discolor*

¹¹ У пізнішій праці 1856 р. О. Чернай зазначає лише, що «Про наявність цього виду в Харківській губ., що раніше я тільки припускав для нашого краю, тепер я впевнився» (с. 60).

¹² Розподіл варіантів епіблеми у кажанів Європи докладно розглянуто у праці автора [86], і кажани роду *Vespertilio* у всіх його трактуваннях (s. str. або s. lato) мають епіблему різного ступеня розвитку, а з груп, поширених у регіоні досліджень О. Черная, епіблема відсутня тільки у роду *Myotis*.

Natt.)», тобто той самий вид (*discolor* = *murinus* L.), проте віднесений О. Чернаєм до іншого роду, *Vesperugo* (з епіблемою), з приміткою «вероятно, что посещают наш край...». Проблема пов'язана з тим, що назву «*Vespertilio murinus* Schreber» у часи О. Черная (напр., [248]) вживали для позначення виду *Myotis myotis*, але, як відомо, назва *Vespertilio murinus* Schreber, 1774 non Linnaeus, 1758 є синонімом *Vespertilio myotis* Borkhausen, 1797 [67]. Окрім того, відомо, що *M. myotis* у фауні Харківщини відсутній [108, 140, 159], і найближчі його знахідки стосуються Криму [103]. З точки зору сьогодення, кажан, наведений О. Чернаєм як «*Vespertilio murinus* Schreb.», є великорозмірним видом *Myotis*, з яких для Харківщини відомий лише *M. dasycneme* (Boie, 1825) («*Capaccinus dasycneme*» за: [216]). Надалі В. Аверін [4] під назвою «*Vespertilio murinus* L.» наводить напевно лилика двоколірного (з вернакулярною назвою «звичайний»!), хоча у О. Черная цей вид (як «*Vesperugo discolor*») віднесено до групи фантомних (перелік 3). Цікаво, що у огляді В. Аверіна окремо наведено (фактично вперше) вид *Myotis dasycneme* Boje [4].

6. Ушан (*Plecotus auritus* L.)

Встречается во всей Европе приблизительно до 60° северной широты, на Кавказе, в Грузии, в Крыму, у нас весьма обыкновенен, также в Уральских горах¹³.

Номенклатура і статус виду не змінилися від часів О. Черная. Виявлений останніми роками в Україні ще один близький до *P. auritus* вид вуханя — *P. austriacus* (Fischer, 1829) [103] — у фауні регіону відсутній [76, 108], проте темпи його сучасного розселення на північний схід є великими, та нещодавня знахідка у Подніпров'ї [15] дозволяє припустити скорі досягнення ним території Харківщини. Наразі на лівобережній Україні відомий тільки вид *P. auritus*, зазначений О. Чернаєм [76, 247], при цьому відомо чимало нових як літніх, так і зимових його знахідок [30, 43, 96, 177].

4.3. Надряд комахоїдних (*Insectivora*)

За сучасними класифікаціями комахоїдних поділяють на два ряди — мідицеподібних (*Soriciformes*) та їжакоподібних (*Erinaceiformes*) (для огляду див.: [85]); у О. Черная обидві групи об'єднано в один ряд.

Загалом у трьох переліках фауни ним наведено 8 видів, у т. ч. в цьому розділі — 5 видів (табл. 3). Для цієї частини огляду О. Черная характерна плутанина в описах землерийок, всі види яких віднесено до роду *Sorex* (тепер це три різні роди *Soricidae*). Попри цю плутанину, для всіх видів у позначенні О. Черная вдається віднайти сучасні від повідники, і ці дані засвідчують помітні відмінності фауни землерийок XIX ст. від сучасних даних, зокрема зміну домінування більш сухолюбніших білозубок (*Crocidura*) на вологолюбніших мідиць (*Sorex* s. str.).

¹³ Прим. О. Черная: Блазиус упоминает в своем путешествии, ч. II. стр. 314. о *V. discolor*, *V. Bechsteinii*, *V. Nattereri*, *V. mystacinus*, *V. Daubentonii* и *Rh. hippocrepis*, как о видах водящихся в Украине, но я их до сих пор не встречал.

Таблиця 3. Перелік видів комахоїдних (надряд Insectivora) фауни північного сходу України за сучасними даними та згідно з оглядом О. Черная [214]

Перелік фауни	Вид у розумінні автора	Вид у позначенні О. Черная*	Статус у регіоні
Перелік 1: базовий	<i>Crocidura leucodon</i> <i>Crocidura suaveolens</i> <i>Neomys fodiens</i> <i>Erinaceus roumanicus</i> <i>Talpa europaea</i>	7. <i>Sorex leucodon</i> Herm. 9. <i>Sorex araneus</i> Schreb. 8. <i>Sorex fodiens</i> Pall. 10. <i>Erinaceus europaeus</i> L. 11. <i>Talpa europaea</i> L.	фантомний вид звичайний вид рідкісний вид, напевно включає <i>N. anomalus</i> звичайний вид звичайний вид
Перелік 2: види на межах ареалів	<i>Sorex minutus</i> <i>Desmana moschata</i>	1. <i>Sorex pygmaeus</i> Pall. 2. <i>Myogale moscovitica</i> Brandt	звичайний вид зник у регіоні
Перелік 3: знахід- ки припускаються	<i>Sorex araneus</i>	4. <i>Sorex vulgaris</i> L.	звичайний вид

* Назви видів подано в написанні О. Черная; їхні номери відповідають порядковим номерам в його огляді, проте порядок наведення видів змінено на прийнятий у сучасних зведеннях.

7. Кутора ушастая (*Sorex leucodon* Herm.)

В описуваної місцевості зустрічається не часто, рівно як в фауні губерний Київського учебного округа, в Криму; напротив, в окрестностях С.-Петербурга весьма обыкновенна. В Оренбургском крае не замечена.

Землерийок-білозубок («вухатих землерийок») розглядають як окремий рід *Crocidura* Wagler, 1832 (тип — *Sorex leucodon*) з часів А. Силантьєва дотепер [67, 194]. Очевидно, мова йде про *Crocidura leucodon* (Hermann, 1780), який тепер є дуже рідкісним у регіоні [96, 166] і в Україні загалом [60]. У той самий час виглядає дивною інформація про звичайність виду в околицях Петербургу: загальна конфігурація ареалів усіх видів роду *Crocidura* у Європі не припускає їх знахідок у Прибалтиці, а відомий на сьогодні ареал *C. leucodon* на півночі сягає лише північної межі Лісостепу [168]. Можна припустити, що у часи О. Черная степові ссавці мали значно ширші ареали (окрім цього виду, О. Черная наводить для Харківської губернії *Ellobius talpinus*, *Spermophilus pygmaeus* та ін., тепер відсутніх тут). Очевидно, що ця сама землерийка надалі згадана М. Шарлеманем [216] як «*Crocidura russula* (Horn). Мідія білозуба» з приміткою «На Україні дуже поширений рід». О. Мигулін [156, 159] наводить вид як *C. leucodon*, найближча знахідка якого походить з Карлівського р-ну Полтавщини (р. Орчик, leg. Н. Зарудний), позаяк на Сумщині, Харківщині і Луганщині цей вид ним не відзначено. Можна також припустити, що назва «*leucodon*» у О. Черная стосувалася обох видів роду *Crocidura* (*leucodon* та *suaveolens*), оскільки їхня діагностика залишається проблематичною дотепер [51].

8. Кутора водяная (*Sorex fodiens* Pall.)

Водится повсеместно в России и во всех описываемых губерниях, но нигде не встречается в значительном количестве.

Тепер цей вид землерийок відносять до роду *Neomys* Kaup, 1829 і позначають як *Neomys fodiens* (Pennant, 1771) [67, 159]¹⁴. Відзначена О. Чернаєм рідкісність виду характерна і тепер, проте дані щодо його поширення на сході України значно розширилися [96, 105]. У різних частинах краю і при різних способах обліку відносна чисельність виду змінюється від 0,1% [166] до 2,5% від усіх дрібних ссавців [137]. У часи О. Черная і в подальшому цей вид могли об'єднувати ще з одним — *Neomys anomalus* Cabrera, 1907, — якого для сходу України довгий час не згадували [2, 159]. Попри це, *N. anomalus* нещодавно ідентифіковано у зразках з Вовчанського району Харківщини [166] і Кременського району Луганщини [96]. Чи були рясоніжки в часи О. Черная представлені в регіоні одним чи двома названими видами — залишається загадкою.

9. Кутора путерой (*Sorex araneus* Schreb.)

Водиться в окрестностях Киева, Харькова, в Бессарабии, в Херсонской губернии. Наиболее обыкновенный вид во всей северной и средней Европе, в восточных частях России весьма редок.

Формально (за назвою) вид є ідентичним до *Sorex araneus* L., і назва «путерой» також добре підходить саме до *Sorex* (s. str.). Проте за ознаками, наведеними у синоптичній таблиці, очевидно, що мова йде про вид роду *Crocidura* («...колір спини сіро-бурий, черево сіре, хвіст в 1/2 довжини тіла, на ньому білі, довгі волосини, що стирчать»). Можна припустити, що ця анотація змішана з анотацією на інший вид з переліку очікуваних видів («*S. vulgaris* L.»). Виглядає дивним порядок наведення видів: ще один вид білозубок мав би бути наведений після першого з них («*Sorex leucodon*»), а не серед бурузубок. Виходячи з переліку усіх згаданих О. Чернаєм землерийок, можна говорити про відповідність цього опису до *Crocidura suaveolens* (Pallas, 1811). У наступному за хронологією огляді фауни регіону, представленому А. Силантьєвим [194], наведено 4 види землерийок, які поділено на два роди: *Sorex* (*vulgaris* et *pygmaeus*) та *Crocidura* (*leucodon* et *araneus*), що підтверджує гіпотезу про використання О. Чернаєм назви «*Sorex araneus* Schreb.» для позначення *Crocidura suaveolens*. На початку XX ст. нову інформацію про цей вид навів М. Шарлемань [216] у примітці до опису «*Crocidura russula* (Horn.)» (= *C. leucodon*): «На Харківщині в останні часи знайдено ще один рід білозубої мідії — мідія білозуба малюсенька — *Crocidura mimula* Miller». Цей вид описано лише 1901 р., а для суміжних країв вперше вказано 1915 р. [215]. Його назва (*mimula*) є однозначним синонімом *C. suaveolens* (Pallas, 1811), тобто виду, який тепер є одним з найпоширеніших видів землерийок на сході України [76, 166], що збігається з оцінками О. Черная. Надалі В. Аверін [4] відзначив для фауни Харківської губернії дві форми білозубок — «*Crocidura russula*» (землерийка-білозубка) та «*C. r. leucodon*» (землерийка вухата), тобто увів вид, наведений О. Чернаєм в основному переліку видів («*Sorex leucodon*»), у синоніми іншого, мало відомого О. Черная виду.

10. Еж (*Erinaceus europaeus* L.)

Встречается во всей Европе до Урала, от 61° северной широты до Кавказа. В нашем крае часто встречается, также во всей южной России, в Крыму.

¹⁴ О. Мигулін [156, 159] вважає першим описом цього виду «*Sorex fodiens* Schreber, 1777». Вид *Neomys fodiens* Pennant, 1771 (описано як *Sorex daubentonii* Erxleben) є типом роду *Neomys* Kaup, 1829 [67].

Від часів О. Черная та К. Кесслера до кінця XX ст. їжаків фауни України незмінно відносили до «*E. europaeus*» (напр., [129]), проте з початку XX ст. з'явилися також повідомлення про те, що на Харківщині живуть *E. rumanicus* Barrett-Hamilton, 1900 [149] або *E. danubicus* Matschie, 1901 [38] (що є синонімами), або їх позначали як *Erinaceus europaeus danubicus* [150]. Ця точка зору проіснувала недовго [159], і більшість дослідників повернулися до точки зору О. Черная [214], проте з кінця XX ст. їжаків України стали визначати вже як *E. concolor* Martin, 1838 [76, 108]. Остання точка зору підтверджена цитогенетичними даними [100], проте нещодавно вид *E. concolor* поділено на два аловида, номінативний (Мала Азія і Закавказзя) і поширений на теренах більшої частини Європи *E. roumanicus*. Окрім цього виду, в регіоні відомий ще один вид їжаків — *Hemiechinus auritus* (Gmelin, 1770), не згаданий О. Чернаєм (є тільки у розділі порівнянь фаун), що, можливо, пов'язано з його відсутністю на той час у регіоні більше, ніж з проблемами діагностики. Принаймні, у давніх працях, датованих першою половиною XX ст. [7, 45, 161], вухатого їжака згадують лише для найбільш східних теренів Луганщини і Донецчини, хоча є кілька нових повідомлень про цей вид на Старобільщині [96].

11. Крот. Медведка. Земляная суседка (*Talpa europaea* L.)

Встречается во всей Европе, за исключением Ирландии и Сардинии, в Сибири доходит до реки Лены. Очень обыкновенна в Новой России, на Кавказе, в западной Европе. У нас попадает редко, по одиночке, также в юго-восточной части Оренбургского края.

Таксономія і номенклатура виду з часів О. Черная не змінилися, проте статус виду в регіоні змінився з рідкісного на звичайного. Від часів О. Черная чисельність і обсяг поширення крота в регіоні помітно зросли. В огляді В. Аверіна відзначено, що кріт поширений на схід до лінії «Катеринослав–Ізюм–Воронеж», за якою його «витісняє» сліпак [4]. У часи досліджень О. Мигуліна [159] і В. Абеленцева [1] вид був поширеним на південь лише до Харкова з окремою ізольованою популяцією в околі Кременної. Після 1980-х років відбулася експансія крота углиб степової зони долиною Дінця [128, 130] і на сьогодні вид досяг межі Ростовської області з темпом розселення 10–15 км/рік [132]. Такі самі тенденції до розселення углиб степової зони і близькі темпи розселення демонструють інші види ссавців лісового фауністичного комплексу, у тому числі миша польова (*Apodemus agrarius*) [131], нориця руда (*Myodes glareolus*) і сибірська (*Microtus oeconomus*) [83], куниця лісова (*Martes martes*) тощо.

4.4. Надряд хижих (*Carnivora*)

Надряд хижих (*Carnivora*, seu *Ferae*) представлений у фауні краю лише одним рядом собакоподібних (*Caniformes*). Хижі — один з найбільш багатих за видовим складом рядів ссавців сходу України, який включає в себе 20 видів 11 родів, у т. ч. 8–10 рідкісних і 6 чужорідних [76]. У огляді О. Черная наведено 11 видів хижих у базовому переліку (табл. 4) і один — у переліку «межових» видів (перегузня). Звертає на себе увагу відсутність у огляді О. Черная згадок про тхора степового (*M. evermanni*) і лисицю степову (*Vulpes corsac*), наразі відомих для фауни регіону [76, 96, 108]. Перший з них не згадано О. Чернаєм у жодному з розділів, другий подається як властивий більш східним степам (докладніше в розділі «порівняння фаун»). Ведмідь згадується далі як вид, «вигнаний людиною» (розділ 8); рись — тільки у порівняннях фаун, а кіт дикий не згадується взагалі.

Таблиця 4. Перелік видів хижих ссавців (ряд Caniformes) фауни північного сходу України за сучасними даними та згідно з оглядом О. Черная [214]

Перелік фауни	Вид у розумінні автора	Вид у позначенні О. Черная*	Статус у регіоні
Перелік 1: базовий	<i>Mustela nivalis</i> <i>Mustela erminea</i> <i>Mustela putorius</i> (etc.?) <i>Mustela lutreola</i> <i>Martes martes</i> <i>Martes foina</i> <i>Meles meles</i> <i>Lutra lutra</i> <i>Canis lupus</i> <i>Vulpes vulpes</i> (etc.?)	17. <i>Fætorius vulgaris</i> Briss. 16. <i>Fætorius erminea</i> L. 15. <i>Fætorius putorius</i> L. 18. <i>Fætorius lutreola</i> L. 13. <i>Mustela martes</i> Briss. 14. <i>Mustela foina</i> Briss. 12. <i>Meles taxus</i> Schreb. 19. <i>Lutra vulgaris</i> L. 20. <i>Canis lupus</i> L. 21. <i>Canis vulpes</i> L.	звичайний вид рідкісний вид звичайний вид, можливо вкл. <i>M. evermanni</i> дуже рідкісний вид відносно рідкісний вид звичайний вид звичайний вид рідкісний вид звичайний вид чисельний вид, можливо вкл. <i>V. corsac</i>
Перелік 2: види на межах ареалів	<i>Vormela peregusna</i>	3. <i>Fætorius sarmaticus</i> Pall.	рідкісний вид
Перелік 3: знахід- ки припускаються	—	види не названі	—

* Назви видів подано в написанні О. Черная; їхні номери відповідають порядковим номерам у його огляді, проте порядок наведення видів змінено на прийнятий у сучасних зведеннях.

12. Барсук (*Meles taxus* Schreb.)

В Європе розпространен до 60° северной широты, попадается в Сибири, в Грузии и в Малой Азии. У нас встречается теперь весьма редко, в Змиевском уезде и в Екатеринославской губернии. Довольно часто попадает в Крыму, в Бессарабии и по восточному берегу Черного моря.

За сучасною таксономією *Meles taxus* Boddaert, 1785 = *Ursus meles* Linnaeus, 1758 [67, 169]. Рідкісність виду у часи О. Черная (і до останнього часу) була пов'язана з трофейною цінністю цього виду, і після спаду попиту на шкіри і жир та, до певної міри, завдяки охоронному статусу, вид помітно збільшив чисельність і ареал. Порівнюючи зведення О. Черная [214], О. Мигуліна [159] і В. Абеленцева [1], можна бачити, що ареал борсука поступово розширився на практично всю територію східної частини України [96] і вид поступово відновив свою нормальну природну чисельність.

13. Лесная Куница (*Mustela martes* Briss.)

Водится в Европе повсюду. В описываемой мною местности попадает изредка.

У сучасному викладі таксономії хижих вид має назву *Martes martes* Linnaeus, 1758 (його описано як «*Mustela martes* L.», що і позначилося на номенклатурі, вжитій О. Чернаєм). Рідкісність виду у часи О. Черная за 100 років змінилася визнанням його як типового для всієї лісостепової смуги сходу України: вже у В. Абеленцева [1] ареал виду продовжено на схід вузькою смугою уздовж долини Дінця, а тепер вид поширений також по всій зоні байрачних лісів на північ від Дінця, і у природних місцезнаходженнях він зустрічається навіть частіше за куницю кам'яну. Наявні дані свідчать про поступове розширення ареалу на схід і південь, яке відбувається як мережею штучних лісостанів і лісосмуг, так і байраків.

14. Белодушка (*Mustela foina* Briss.)

Водиться во всей Европе, у нас и на Уральских горах редка.

Як і попередній, цей вид хижих відноситься до роду *Martes* Pinel, 1792. Понад те, цей вид є типовим для роду *Martes* (тип роду — *Martes domestica* Pinel = *Martes foina* Erxleben, 1777), і отже, його віднесення до *Mustela* є помилковим (див. нижче). Припускається адвентивний статус північних і східних популяцій цього виду в регіоні [77]. Оскільки О. Чернай не наводить прямих і чітких вказівок щодо поширення виду на Слобожанщині (тільки невизначене «у нас»), можна припустити, що вид був невідомий автору особисто і, ймовірно, був відсутній у регіоні. За О. Мигуліним [159], на початок ХХ ст. цей вид хижих був поширений в Україні лише у правобережному Лісостепу і Степу і на сході свого поширення був виявлений тільки в Києві, Дніпропетровську і Запоріжжі (дані 1920–1930-х рр.). На території суміжної Ростовщини куниця кам'яна з'явилася лише в середині ХХ ст. [16], і у цей же період вона поширилася на північ і заселила значну частину території Білорусі [193]. Подальшому розселенню цього виду сприяє його виразна схильність до синантропії [77], і останніми роками «білодушка» стала найбільш звичайним видом хижих більшості населених пунктів.

15. Хорь (*Fætorius putorius* L.)

Во всей Европе часто встречается. У нас весьма обыкновенен, в степных местах сильно истребляет оврашка.

Тхорів звичайно відносять до роду *Mustela* Linnaeus, 1758, його підроду *Putorius* Cuvier, 1817 (syn. *Foetorius* Keyserling et Blasius, 1840) або цей підрід підводять до рангу роду [1, 159]. Можна припустити, що опис О. Чернаєм тхора (*Fætorius putorius*) стосується двох близьких видів — *Mustela putorius* (тхір лісовий) та *M. evermanni* Lesson, 1827 (тхір степовий) [76, 108]. Звичайність тхора (за О. Чернаєм) тепер не є однозначною, особливо відносно природних місцезнаходжень, у зв'язку з майже повним зникненням в регіоні ховрахів [95], що врешті завершилося включенням обох видів тхора до «Червоної книги України» (степового з 1980 р., лісового — з 2009 р.). Відсутність в огляді О. Черная даних про тхора степового може бути пояснена морфологічною близькістю цих видів, а також тим, що як вид *M. evermanni* визнано лише за 20 років до досліджень О. Черная, при тому за матеріалами з Азії (Казахстан). Пізніше О. Чернай визнав наявність обох видів і вказав на знахідку «*Mustela Eversmannii* Lichst.» взимку 1862 р. в окол. Харкова, проте описав його як «типову, східну, темну форму хорів» [232]¹⁵. Тхора степового не згадано також у праці А. Силантьєва [194] щодо фауни Деркульських степів, проте, на думку Б. Образцова [167], це сталося тому, що дослідники не розрізняли види тхорів. Форму «*evermanni*» згадує також В. Аверін у огляді 1915 р. [4] для Куп'янського, Ізюмського та Старобільського повітів, проте з приміткою «вид его еще точно не установлен» (с. 23). Вперше і однозначно для Харківської губернії (степ Стрільцівського конезаводу) цей вид вказано 1915 р. Б. Виноградовим [24]. Надалі у працях М. Шарлеманя [216] та О. Мигуліна [159] тхора степового розглядали як

¹⁵ Залишається питанням, чи не був це типовий темний тхір (тобто *M. putorius*), а всі інші, досліджені перед тим О. Чернаєм, — світлі, тобто *M. evermanni*? Дивно, що степовий тхір (інша назва — «тхір світлий») названий О. Чернаєм «типовим темним».

звичайний вид для степів¹⁶, і принаймні до 1950-х років він був чисельним у деркульських степах [167] і «Стрільцівському степу» [96]. Високий рівень зв'язку між знахідками тхора степового і поселеннями ховрахів і бабаків, що неодноразово відзначено в літературі [1, 34, 167, 204], дозволяє припустити, що *M. evermanni* був поширений у часи О. Черная значно ширше, проте на сьогодні він зберігся тільки у північно-східних районах краю, де існують більш-менш стійкі поселення ховрахів [95] і бабаків [96]. Тхір темний, очевидно, за цей самий період не змінив своєї чисельності (або й збільшив її) завдяки ширшій екологічній пластичності та виразній синантропності.

16. Горностай (*Fætorius erminea* L.)

Водится в Европе и во всей России, также в Малой Азии, в Крыму. Особенно часто встречается в Оренбургском крае.

Горностай (сучасна чинна назва — *Mustela erminea* L., 1758) є типовим видом роду *Mustela* L., 1758 [67, 169], і тому дещо дивним виглядає його віднесення О. Чернаєм до роду *Fætorius* Keyserling et Blasius, 1840 (з типом *Mustela putorius* L.) і одночасне визнання ним роду *Mustela*, до якого О. Чернай відніс куниць. У сучасних класифікаціях куниць відносять до роду *Martes* Pinel, 1792 (тип — *Martes foina* Erxleben, 1777 [67]; а назву *Fætorius* Keys. et Blas. відносять до синонімів *Mustela* L. Очевидно, що, визнаючи рід *Mustela*, О. Чернай мав би віднести до нього насамперед горностая (а також усіх інших *Fætorius* s. Czernay). Неточними також виглядають відомості про ареал *M. erminea*, оскільки у працях П. Палласа [171] і О. Нордмана [241] прямо вказано на відсутність горностая у Криму і суміжних краях¹⁷. На жаль, у О. Черная жодної прямої інформації про вид в регіоні не наведено, проте відомо, що на початку XX ст. вид був тут звичайним [38], а тепер став дуже рідкісним [96, 108].

17. Ласка (*Fætorius vulgaris* Briss.)

Далеко распространена в Европе, у нас очень обыкновенна и зимою бывает белой, между тем как в Крыму не меняет цвета шерсти на зиму по уверению Нордманна.

Чинна назва виду — *Mustela nivalis* Linnaeus, 1766. Ласка дотепер залишається широко поширеним видом хижих регіону [76, 108]. В межах цього виду тепер розрізняють кілька рас, для частини з них припускають видовий ранг (див.: [249]). В Європі поширені дві раси, «*nivalis*» та «*vulgaris*», що різняться особливостями забарвлення хутра і каріотипом [234, 249]. Аналіз доступних колекційних зразків і фотографій ласиць, представлених колегами (м. Тростянець Сумської обл., с. Рогань Харківської обл., с. Лозно-Олександрівка і м. Біловодськ Луганської обл.), свідчить, що за особливостями забарвлення ласки з північного сходу України належать до форми «*nivalis*». Найближчі знахідки форми «*vulgaris*» походять з Криму [225] і Асканії-Нова [50]. У О. Мигуліна [159] відзначено, що ласки з Криму і Нижнього Придніпров'я належать до підвиду *M. n. nikolskii* Semenov, 1899 (а не *vulgaris*), позаяк іншу територію України населяє форма *vulgaris* Erxleben, 1777 (а не *nivalis*). Це свідчить про зміщення таксономі-

¹⁶ За М. Шарлеманем [216], цей вид «Дуже звичайний в південній степовій половині України. На північ підіймається до широти Києва або й вище. За межами України: півд.-східня Росія, Донщина...» (с. 19).

¹⁷ Про знання О. Чернаєм праці О. Нордмана [241] видно з наступного нарису про ласку та з цитувань на початку його огляду.

чних оцінок мінливості виду. Проте протиріччя зникають, якщо форму *nikolskii* Settenov (тип з Сімферополя) розглядати у складі групи підвидів *vulgaris* Erxleben (тип з «Помірної Європи»: [169]), а більш північні форми відносити до *M. nivalis* s. str. (тип зі Швеції).

18. Норка (*Fætorius lutreola* L.)

Водится в северной части Европы, на восточной стороне Уральского хребта более не встречается. У нас встречается по берегам рек, в губерниях Киевского учебного округа попадает часто. В Галиции и Силезии составляет редкость, равно как и в Бессарабии. В Крыму ее нет.

Цей вид у сучасних класифікаціях відносять до роду *Mustela* Linnaeus, 1758, проте у частині давніх оглядів (напр., [159]) його відносили до *Lutreola* Wagner, 1841 (нині як підрід роду *Mustela*) [67, 76]. З тексту О. Черная слідує, що вид відомий за фактичними спостереженнями, тобто був не рідкісний, що відзначено і наступними дослідниками (напр., [159]), хоча в огляді В. Аверіна 1915 р. [4] відзначено, що цей вид хижих є дуже рідкісним і відомим лише за давніми повідомленнями, а можливо і зник взагалі. Сучасні дані засвідчують украй низьку чисельність виду в регіоні і обмежене його поширення, пов'язане переважно з найбільш північними і східними районами, зокрема, верхніми течіями малих річок [96, 119]. Можна припустити, що вид став рідкісним задовго до появи в регіоні норки американської (*Mustela vison*), з появою якої звичайно пов'язують згасання популяції аборигенного виду. На думку Г. Панова [173], аборигенна норка взагалі збереглася лише на заході України. Наразі стан популяції норки є найгіршим за всю історію існування виду і найзагрозливішим поміж усіх *Mustela* [35, 96].

19. Выдра. Видниха (*Lutra vulgaris* L.)

Встречается во всей Европе. В наших местах составляет теперь редкость, попадает по берегам Донца и Уд, чаще по берегам Днепра и рек в него впадающих. Обыкновенна в Бессарабии и на Кавказе.

Чинною сучасною назвою виду є *Lutra lutra* (Linnaeus, 1758) [67]; у межах фауни Європи це єдиний вид свого роду. Упродовж останніх століть популяція виду на сході України суттєво змінювала свій статус. О. Чернай відзначає, що вид «тепер є рідкісним» (отже був більш звичайним), а вже О. Мигулін [159] згадує цей вид для північного сходу України лише за одним зразком, здобутим 1924 р. в окол. Сум (с. Старе). За даними на середину ХХ ст., ареал виду формально охоплював всю територію регіону [1], проте у цей час вид фактично зберігався лише в районі середньої течії Дінця, звідки й почалося відновлення його ареалу [33], що подібно до історії з бобром (див. далі). За останні 2–3 десятиліття вид відновив весь свій ареал, чому очевидно сприяло падіння попиту на хутро [76]. Наразі цей вид відомий з усіх районів північного сходу України, у тому числі з усіх основних приток Дінця [96, 119].

20. Волк (*Canis lupus* L.)

Распространен во всей Европе.

Номенклатура виду і його статус у регіоні в часів О. Черная не змінилися. Цей хижак є характерним для всієї території краю, особливо його північних і східних теренів, де пересічена місцевість і байрачні ліси забезпечують хижака добрими захисними умо-

вами від переслідувань з боку людини [8, 17]. На півдні регіону (з боку сучасної Донецчини) відомі знахідки іншого виду цього роду — шакала (*Canis aureus* L., 1758), який останнім часом демонструє здібності до освоєння нових територій [187]¹⁸. Від часів О. Черная по кінець XX ст. шакал не був відомий для України загалом, і О. Чернай згадує цього хижака тільки для задонських фаун (див. далі), проте наразі відбувається заміщення вовка шакалом, успішнішим в антропогенно трансформованому ландшафті.

21. Лиса (*Canis vulpes* L.)

Встречается во всей Европе. Около Лубен я видел черно-бурю разность этого животного.

Лисиць розглядають як окремий від *Canis* рід *Vulpes* Frisch, 1775 з початку XX ст. дотепер [67, 156]. Наведений О. Чернаєм вид *Vulpes vulpes* (Linnaeus, 1758) є найпоширенішим і найпримітнішим видом хижих усього регіону. Не виключено, що частина тогочасних спостережень лисиці могла стосуватися ще одного значно рідкіснішого виду — лиса степового, або корсака (*Vulpes corsac* L.), про статус і особливості поширення якого в регіоні сказано далі (розділ «Порівняння фаун»).

4.5. Надряд гризунів (Glires)

Надряд гризунів (Glires) представлений у фауні регіону видами двох рядів — зайцеподібних (Leporiformes, seu Lagomorpha) і мишоподібних, або власне гризунів (Muriformes, seu Rodentia). У цьому розділі О. Чернай наводить відомості тільки про мишоподібних (зайцеподібних розглянуто у розділі 5.4). Загалом у базовому переліку (цей розділ) О. Чернай наводить 8 видів мишоподібних, у переліку видів на межах ареалів (розділ 5.4) — 11 видів мишоподібних та 2 види зайцеподібних, у переліку очікуваних видів (розділ 6) — один вид мишоподібних.

Загалом номенклатура гризунів від часів О. Черная дуже змінилася, і повні збіги родових і видових назв мають місце тільки у двох випадках (*Arvicola amphibius* та *Ellobius talpinus*) з 22 у повному переліку (табл. 5). Головні таксономічні зміни сталися за рахунок поділу родів *Mus* (*Rattus*, *Mus*, *Sylvaemus*, *Micromys*), *Cricetus* (*Cricetus*, *Cricetulus*), *Arvicola* (*Arvicola*, *Microtus*), *Myoxus* (*Myoxus*, *Dryomys*, *Muscardinus*), *Dipus* (*Allactaga*, *Pygeretmus*), у 14 випадках з 22 змінилися назви видів. Кілька видів у розумінні О. Черная представлені у фауні регіону двома–трьома морфологічно близькими видами і видами-двійниками, у тому числі «*Mus musculus*» (2 види), «*Mus sylvaticus*» (3 види), «*Arvicola arvalis*» (2–3 види). Кілька раніше відомих для регіону видів зникло з фауни краю в часи до О. Черная (напр., *Rattus rattus*) або після його досліджень (*Spermophilus pygmaeus*, *Pygeretmus pumilio*). На диво відсутні в огляді О. Черная згадки про строкатку (*Lagurus lagurus*), яку вважають характерним мешканцем степу і надалі згадували всі інші дослідники [88, 152, 158, 167, 194], що знаходить пояснення у нещодавній експансії цього виду на захід на початку XX ст. (докладніше див. розділ 7).

¹⁸ Нещодавно цей вид хижих здобуто в окол. Бахмута (Артемівськ Донецької обл.) [32].

22. Белка (*Sciurus vulgaris* L.)

Во всей Европе обыкновенна, за исключением Крыма и южных степей России, где не водится.

Номенклатура і статус вивірки з часів О. Черная не змінилися. Загалом вид типовий для фауни регіону [108, 159], проте О. Чернай не наводить жодної конкретної інформації. Надалі в межах цього виду описано низку географічних рас, і вивірок з Харківщини і Сумщини описано як окремішню таксономічну форму *S. v. ukrainicus* Migulin, 1928 [154], що розглядається як проміжна географічна раса між *S. v. ognevi* Mig. та *S. v. kessleri* Mig. [107]. Згодом інтродукований у Кременських лісах (1948–1949 рр.) башкирський підвид «телеутка» (*S. v. exalidibus* Pallas, 1778), очевидно, «розчинився» у місцевій популяції вивірки [77, 200], проте, чи вплинуло це на її морфологію, не відомо.

23. Хомяк (*Cricetus frumentarius* Pall.)

Распространен во всей России, в западной Сибири до реки Оби, в Германии до Рейна, к северу приблизительно до 60° северной широты. В Харьковской, Полтавской и Екатеринославской губерниях местами част; редок в Новой России и в Оренбургской губернии.

Вид тепер розглядають як *Cricetus cricetus* (Linnaeus, 1758) [76], а назва, вжита О. Чернаєм, є лише поправкою ліннеївської назви: *frumentarius* Pallas, 1811 про *cricetus* L. [170]. Пізніше О. Чернай відмітив для Зміївського району форму «nigra» [232]. За останні півтора століття вид перейшов зі статусу звичайного виду («местами част») [214] і шкідника ланів [129, 159] у статус раритетного виду, відомого в регіоні за ліченими згадками [96, 108], і врешті 2009 р. його включено до регіональних червоних переліків Харківської і Луганської областей [116, 175] та «Червоної книги України» [211]. Можливо, вид дотепер зберігся у найбільш західних районах краю. Не виключено, що колись висока чисельність цього виду (як і ховрахів) була пов'язана з розвитком землеробства (зокрема, рільництва), оскільки вид найчастіше наводили як мешканця сільськогосподарських угідь.

24. Крыса. Пацюк (*Mus decumanus* Pall.)

Распространена повсюду.

Починаючи з кінця XIX ст., пацюків відносять до окремого від *Mus* роду: у працях початку XX ст. — *Epimys* Trouessart, 1881 [4, 216], пізніше — *Rattus* Fischer, 1803 [156, 159]. Сучасна чинна назва цього виду — *Rattus norvegicus* (Berkenhout, 1769). Вид є адвентивним, і його поява у Східній Європі загалом є добре документованою. Хоча О. Чернай не наводить жодних даних про зникнення чорного (*R. rattus*) і появу мандрівного пацюка (*R. norvegicus*), очевидно, що це сталося незадовго до прибуття дослідника на Харківщину. За К. Кесслером [111], поява кочового пацюка (*R. norvegicus*) на Волзі передувала астраханській чумі 1727 р., а у Києві цей вид з'явився 1849 р., і вже через кілька років пацюка чорного там не зустрічали. Можна припустити, що у Харкові та суміжних містах це сталося на 2–3 десятиліття раніше. У підсумках дослідження типової фауни (див. розділ 4.6) О. Чернай зазначає, що чорний пацюк раніше мав широке поширення, проте на час його досліджень цей вид був «изгнан человеком».

Таблиця 5. Перелік видів гризунів (ряд Muriformes) фауни північного сходу України за сучасними даними та згідно з оглядом О. Черная [214]

Перелік фауни	Вид у розумінні автора	Вид у позначенні О. Черная*	Статус у регіоні
Перелік 1: базовий	<i>Sciurus vulgaris</i> <i>Apodemus agrarius</i> <i>Sylvaeus sylvaticus</i> etc. <i>Rattus norvegicus</i> <i>Mus musculus</i> etc. <i>Cricetus cricetus</i> <i>Arvicola amphibius</i> <i>Microtus levis</i> etc.	22. <i>Sciurus vulgaris</i> L. 27. <i>Mus agrarius</i> Schreb. 26. <i>Mus sylvaticus</i> L. 24. <i>Mus decumanus</i> Pall. 25. <i>Mus musculus</i> L. 23. <i>Cricetus frumentarius</i> Pall. 28. <i>Arvicola amphibius</i> L. 29. <i>Arvicola arvalis</i> Pall.	звичайний вид звичайний вид звичайний; суміш трьох видів, вкл. <i>S. uralensis</i> , <i>S. tauricus</i> звичайний вид звичайний; суміш двох видів, вкл. <i>M. spicilegus</i> рідкісний вид відносно рідкісний вид звичайний; суміш 2–3 видів, вкл. <i>M. subterraneus</i>
Перелік 2: види на межах ареалів	<i>Spermophilus pygmaeus</i> <i>Spermophilus suslicus</i> <i>Marmota bobak</i> <i>Glis glis</i> <i>Dryomys nitedula</i> <i>Allactaga major</i> <i>Pygeretmus pumilio</i> <i>Spalax microphthalmus</i> <i>Micromys minutus</i> <i>Cricetulus migratorius</i> <i>Ellobius talpinus</i> <i>Lepus europaeus</i> <i>Lepus timidus</i>	8. <i>Spermophilus musicus</i> Ménétr. 9. <i>Spermophilus guttatus</i> Tem. 7. <i>Arctomys Bobac</i> Schreb. 5. <i>Myoxus glis</i> L. 4. <i>Myoxus dryas</i> Schreb. 10. <i>Dipus jaculus</i> Pall. 11. <i>Dipus acontion</i> Pall. 14. <i>Spalax typhlus</i> Pall. 6. <i>Mus minutus</i> Pall. 12. <i>Cricetus arenarius</i> Pall. 13. <i>Ellobius talpinus</i> Pall. 15. <i>Lepus timidus</i> L. 16. <i>Lepus variabilis</i> Pall.	дуже рідкісний вид рідкісний вид звичайний вид рідкісний вид рідкісний вид рідкісний вид відсутній звичайний вид відносно рідкісний вид рідкісний вид дуже рідкісний вид звичайний вид дуже рідкісний вид
Перелік 3: знахідки припускаються	<i>Muscardinus avellanarius</i>	5. <i>Myoxus avellanarius</i> L.	дуже рідкісний вид

* Назви видів подано в написанні О. Черная; їхні номери відповідають порядковим номерам у його огляді, проте порядок наведення видів змінено на прийнятий у сучасних зведеннях.

25. Мышь (*Mus musculus* L.)

Водиться повсюду.

Вже від часів О. Мигуліна [159] обсяг роду *Mus* L. у мірилі фауни України був обмежений двома видами — названим видом (*M. musculus*) і його двійником *M. spicilegus* Petenyi, 1882. Останній з них відомий у працях О. Мигуліна [158, 159] та інших дослідників першої половини ХХ ст. як «*Mus sergii* Valch» (напр., [22, 219]) або як «*Mus hortulanus* Nordmann, 1840» [9, 138, 198]. Обидва ці види представлені у сучасній фауні Харківщини і суміжних регіонів [102, 108, 159]. Проте, *Mus spicilegus* має в регіоні північну межу свого поширення [71] і наразі демонструє виразну експансію на північ і схід (дані автора), у зв'язку з чим можна вважати, що у часи О. Черная цей вид був відсутній у регіоні. Принаймні, у В. Аверіна в огляді ссавців Харківської губернії

[4] щодо цього виду є єдина примітка про знахідку курганчиків на території суміжної Катеринославської губернії, біля межі з Ізюмським повітом (дані Б. Виноградова), що також підтверджує відсутність виду у тогочасній фауні Харківщини. Цікаво, що згодом Б. Вальх [22] описав курганчикову мишу як новий для науки вид (*Mus sergii*) також не з Харківщини, де він постійно працював, а з Артемівської округи (окол. Бахмута), тобто сучасної Донецької обл. (історію таксономії східноєвропейських форм роду *Mus* див. [59]). Про статус «*Mus wagneri*» (= *Mus musculus*), якого також згадує О. Чернай (розділ 7, для більш східних фаун), йдеться далі.

26. Лесная мышь (*Mus sylvaticus* L.)

Попадается во всей Европе, в нашей местности довольно часто.

Очевидно, що у О. Черная під назвою «*Mus sylvaticus*» фігурують усі три види визнаного тепер роду *Sylvaemus* Ognev, 1924: *S. sylvaticus* (s. str.), *S. uralensis* та *S. tauricus* (= *flavicollis*) [58, 108, 243]. Аналіз частот зустрічальності цих видів мишаків засвідчує, що до власне *S. sylvaticus* відноситься не більше 15–25% реєстрацій *Sylvaemus* на Харківщині [162]. На сьогодні найбільш поширеним і чисельним в регіоні є *S. uralensis* [124], якого довгий час ототожнювали з *S. sylvaticus* (s. str.) [58]. Аналіз матеріалів, описаних О. Мигуліним як «*Sylvimus sylvaticus charkovensis*» [157], показує, що 21 із 27 зразків типової серії форми «*charkovensis*» відносяться до *S. sylvaticus* (s. str.) і лише три — до *S. uralensis* [58].¹⁹ Нерідко згадувані для Харківщини форми «*princeps* Bar.-Ham.» та «*wintoni* Bar.-Ham.» (напр., [4]) напевно відносяться до виду *S. tauricus* (в синонімії якого їх розглядають і тепер), і часті зміни поглядів на таксономічний статус «лісових» мишей цього регіону [153, 157, 176] пов'язані саме з тим, що проблеми таксономії зводили до уточнення підвидового статусу єдиного виду «*Mus sylvaticus*», а не існуванні кількох близьких видів²⁰. Отже, на сучасному рівні знань і за відсутності давніх колекційних зразків однозначно тлумачити дані О. Черная неможливо. Так само неможливо сказати, чи був широко поширеним на Харківщині вид *S. tauricus* (найбільший і характерний для лісів), особливо у зв'язку з тим, що інші екологічно близькі до нього види (напр., *Myodes glareolus*), були, ймовірно, відсутні у фауні краю. У той самий час в синоптичній таблиці О. Чернай для «*Mus sylvaticus*» зазначає, що вона «значно більша за хатню мишу», позаяк для «*Mus agrarius*», яка сурозмірна з *S. sylvaticus* та *S. uralensis*, — просто «більша за хатню мишу», що робить опис «*Mus sylvaticus*» (s. Czernay) подібним до найбільшого виду *Sylvaemus* — *S. tauricus*.

27. Полевая мышь (*Mus agrarius* Schreb.)

В Европе повсюду обыкновенна, бывает в иные годы у нас чрезвычайно многочисленна, как напр. в 1852 году.

За сучасними класифікаціями вид відносять до роду *Apodemus* Kaup, 1829 [159], який разом з попереднім родом *Sylvaemus* Ognev формує трибу Apodemini Zagorodnjuk, 2001 [70] і позначається як *Apodemus agrarius* (Pallas, 1771) [76, 169]. Поширення виду

¹⁹ Таксономічна історія «харківських» мишей, ревізія яких започаткована у праці В. Переверзєва [176], дотепер не завершена: нещодавно описано дві нові генетичні форми *S. sylvaticus* s. str., яким «пропорчать» видовий ранг [237] і які формують зону симпатрії (!) у Північному Подніпров'ї [39].

²⁰ Вперше однозначно визнано два види (*S. sylvaticus* et *S. flavicollis*) у О. Мигуліна 1927 р. [153].

в регіоні обмежене лісостеповими районами, проте долинами річок вид заходить далеко у степ [165], і наразі спостерігається експансія виду на південний схід уздовж долини Сіверського Дінця [131]. Відзначена О. Чернаєм висока чисельність і «звичайність» виду може свідчити як про те, що цей дослідник не часто працював у степових районах (де *A. agrarius* відсутній), так і про те, що вид від часів О. Черная по сьогодні міг демонструвати кількарізкові пульсації меж свого ареалу в регіоні. З іншого боку, види з обмеженим поширенням у регіоні О. Чернай описував окремим розділом (розділ 5), з чого можна припустити, що цей вид гризунів був дійсно широко поширеним у XIX ст. на північному сході України, зокрема у долинах річок.

28. Водяная крыса (*Arvicola amphibius* L.)

Водится во всей Европе, в Сибири до реки Лены, по берегам рек и прудов.

Вид протягом XX ст. розглядали під назвою «*terrestris* L.» [129, 159], проте тепер назву, застосовану О. Чернаєм («*amphibius* L.»), відновлено [69]. Колись звичайний і чисельний [4, 159], наразі цей вид став доволі рідкісним [76, 108], чому, зокрема, сприяли зарегулювання річищ і недавня акліматизація в регіоні північноамериканського виду нориць — ондатри (*Ondatra zibethicus* (L., 1766)) [77, 200]. Хоча перші інтродукції ондатри в регіоні були невдалими [188], надалі цей гризун швидко освоїв усі придатні місцезнаходження і фактично витіснив водяну норицю [76, 77, 108]. Сучасний стан популяцій виду в регіоні відповідає категорії «загрозливий», і лише традиція розглядати його як «шкідника» та активного учасника зоонозів [129, 159] є перешкодою до надання йому охоронної категорії.

29. Полевка (*Arvicola arvalis* Pall.)²¹

Весьма обыкновенна во всей Европе, в иные годы сильно размножается, как в 1852 году.

Вид «полівка» тепер розглядають як окремий рід *Microtus*, історію номенклатури якого проаналізовано автором при розгляді питання про типовий вид цього роду [56] і таксономічні межі (у т. ч. в історичному мірилі) роду *Arvicola* Lacépède, 1799 [69]. Під назвою «*Arvicola arvalis*» sensu Czernay очевидно розглядався весь комплекс видів «сірих нориць», за винятком хіба що *Microtus oeconomus*, якого О. Чернай згадує окремо в розділі про географічні зміни фауни. З огляду на сучасну таксономію цієї групи гризунів у стосунку до фауни регіону [83], на Слобожанщині однозначно присутні зараз і напевно були присутні у часи О. Черная два види — *M. subterraneus* (Selys-Longchamps, 1836) та *M. levis* Miller, 1908 (надвид *M. arvalis* s. l.). Перший з них вперше виявлено загальною для Східної Європи і описано як новий для науки вид «як *Pitymys ucrainicus*)» лише 1922 р. [25]. Другий з них визнано видом (як вид-двійник з групи «arvalis») лише 1972 р. [141, 145], проте наразі відомо, що з групи «arvalis» в регіоні напевно присутній тільки *M. levis* [80, 83], відомий також як *M. rossiaemeridionalis* Ognev.

Окрім того, з огляду на сучасні знахідки в регіоні видів нориць, які заходять сюди краєм свого ареалу (і, очевидно, могли бути відсутніми півтора століття тому), до групи «сірих нориць» фауни Слобожанщини варто віднести ще три види: *M. obscurus* (Eversmann, 1845), *M. agrestis* (Linnaeus, 1761) та згаданий далі *M. oeconomus* (Pallas,

²¹ Прим. О. Черная: Блазиус причисляет к нашей фауне вид лесной полевки: *Arvicola glareola*, см. Reise im sudlichen Russland. Bd. II. P. 814–285, но я его не встречал.

1776)²². Окрім того, не виключено, що раніше для регіону (зокрема для Старобільщини) був характерний вид *M. socialis* (Pallas, 1773), наразі відомий за кількома сумнівними знахідками на сході Луганщини [83]. Про статус в регіоні і можливості знахідок ще одного виду нориць, *M. socialis* (Pallas, 1773), сказано далі (розділ 7.2). У доповнення до наведеної О. Чернаєм примітки щодо «*Arvicola glareola*» в розділі з порівняннями фаун він відзначає, що «*Arvicola glareola*» (= *Myodes glareolus*) з'являється лише на півночі, «за рікою Сємь [=Сейм] і вище Воронежа». Пізніше О. Чернай [232] відзначив знахідки цього виду (як «*Hypudaeus glareola* Schreb.») для Зміївського району і визнав помилковою свою попередню думку про відсутність цього виду у фауні краю²³.

4.6. Підсумки аналізу складу типової фауни

Из 165 видов и 61 рода млекопитающих Европы, только 29 видов и 15 родов распространены по всей Европе и могут переносить все изменения важнейших физических деятелей, которым последние подвергаются на таком значительном протяжении. К ним можно еще присоединить виды медведя (*Ursus arctos* L.), черной крысы (*Mus rattus* L.), бобра (*Castor fiber* L.) и дикого кабана (*Sus scrofa* L.), которые прежде имели такое же обширное распространение, но теперь во многих местах, как и в описываемой местности, изгнаны человеком.

Упомянутые виды животных, по причине их большого распространения, мало могут служить для охарактеризования Европейских фаун. К тому же должно заметить, что все виды летучих мышей, еж, хомяк и полевки, на зиму укрываются от влияния климата, подвергаясь зимней спячке; пора ее совпадает с наступлением холодного времени и длится под различными широтами различное время.

Розглядаючи фауну краю як складову європейських фаун, О. Чернай одночасно звертає увагу на помітну збідненість місцевої фауни (виявлено 29 з 165 європейських видів ссавців), при цьому принаймні 4 названі О. Чернаєм види зникли в регіоні з вини людини. Щоправда, зникнення *Rattus rattus* правильніше пов'язувати з появою *R. norvegicus*, чому людина тільки сприяла [42, 61]. Цей перелік жертв, очевидно, є більшим, і згадані далі лось, олень, сайга, тур, тарпан та інші види з переліку так званої «мисливської» фауни також зникли з фауни краю з вини людини, проте сталося це, очевидно, ще раніше, задовго до досліджень О. Черная [112, 113, 200].

Частина з них (кабан, бобр) тепер відновили свої популяції в регіоні і стали типовими для фауни краю [76, 108, 197]. З кінця XIX до середини XX ст. бобри на північному сході України були відсутні і зберігалися лише на Поліссі [159, 172]. Відновленню бобра в регіоні сприяли як природне розселення виду з басейну Ворскли [206], так і штучне вселення з Житомирського Полісся у Кременну [188], звідки відбувалося подальше розселення його по всьому басейну Дінця природним шляхом. Проте деякі з названих (зокрема, ведмідь) і неназваних у цьому переліку видів (напр., рись), як і окремі згадані вище (у цьому розділі) види суттєво скоротили свою чисельність і ареали в регіоні (напр., *Crocidura leucodon*, *Ellobius talpinus*, *Lepus timidus*) або правдоподібно взагалі зникли (напр., *Desmana moschata*). Натомість, у значній кількості місцезнаходжень

²² Перший із цих видів (*Microtus obscurus*) є видом-двійником *M. levis* та аловидом *M. arvalis* (s. str.) [55] і, як припускається, наразі розширює свій ареал на захід, з боку Подоння [83]. Два інші види є північними, і ще на початку XX ст. [216] їх вважали поширеними переважно за межами України з окремими знахідками на півночі Київщини і Чернігівщини.

²³ Правдоподібно, що цей вид був доволі рідкісним в регіоні, оскільки дослідник вважав за потрібне спеціально відзначити цю знахідку: «коли я видавав мою фауну, то вважав цього гризуна чужим для нашої місцевості і відносив його до видів, межі поширення яких закінчуються на півночі від нашого краю; с тих пір зразки зі Зміївського району були мені доставлені» (с. 61).

«типовими», хоча й небажаними, вже у часи після О. Черная стали такі чужорідні види, як ондатра (*Ondatra zibethicus*), нетопир білосмугий (*Pipistrellus kuhlii*), єнот уссурійський (*Nyctereutes procyonoides*) та ще близько 10 видів, більш або менш чисельних і широко поширених в Україні загалом та на її північному сході [77].

5. Огляд видів, що знаходяться на межах свого поширення

Ця друга частина систематичного огляду теріофауни Слобожанщини присвячена видам, які є найхарактернішими для фауни краю і вирізняють поміж фаун суміжних регіонів. Доцільність підготовки цього розділу О. Чернай пояснює потребою порівняння місцевої фауни з кожною із суміжних фаун шляхом визначення переліків спільних з ними видів, які у той самий час відсутні у інших суміжних регіонах. Ця частина огляду є продовженням першої частини, проте види тут наводяться за новою (незалежною від першої частини) нумерацією. Зведені дані з цього розділу узагальнено у наведених вище таблицях 2–6, окремими блоками з назвами «перелік 2».

Остальные 19 видов и 13 родов имеют распространение более ограниченное и по этому важны для обозначения местных фаун.

5.1. Загальна характеристика груп

Основу цієї частини огляду складають гризуни, видове багатство яких перевищує багатство всіх інших груп ссавців, разом узятих: 68% наведених у цьому розділі видів. Перелік ссавців, що мають в регіоні межі свого поширення, включає в себе, за О. Чернаєм, 19 видів, у т. ч. 2 види комахоїдних, 1 вид хижих, 13 видів гризунів (два види з цього переліку тепер відносять до окремого ряду зайцеподібних), 3 види ратичних (у О. Черная кабана віднесено до ряду «багатокопитних», який тепер розглядають як підряд ряду оленеподібних [76]).

5.2. Надряд комахоїдних (*Insectivora*)

Серед найхарактерніших видів комахоїдних Слобожанщини О. Чернай розглядає два: мідицю малу (*Sorex minutus* L.) і хохулю руську (*Desmana moschata* (Linnaeus, 1758)). Дані щодо номенклатури і статусу цих видів включено у таблицю 4, представлену в попередньому розділі.

1. Кутора малая (*Sorex pygmaeus* Pall.)

Долгое время считалась животным сибирским. В последнее время замечена в Германии, в Крыму, в Литве, в окрестностях Киева и Харькова. Часто встречается в северной Бессарабии, редко в фауне Оренбургского края.

Наукова номенклатура цього виду землерийок не зазнала великих змін: *Sorex pygmaeus* Laxmann, 1769 (у О. Черная помилково «Pallas») є найдавнішим молодшим синонімом назви *Sorex minutus* Linnaeus, 1766 [169]. Вернакулярна назва роду («кутора», вжита О. Чернаєм тут і далі по тексту) закріпилася в російськомовній літературі за іншим близьким до *Sorex* родом *Neomys* [136], натомість для землерийок роду *Sorex* вживають назву «мідиця» [72, 76, 216]. Попри твердження О. Черная про рідкісність або маловідомість виду тепер він вважається доволі поширеним на Слобожанщині та Луганищині і за чисельністю посідає друге місце у відлогах землерийок [124, 166].

2. Выхухоль. Хохуля (*Myogale moscovitica* Brandt)

Водится в Харьковской губернии, хотя редко, по берегам рек, так вблизи Харькова, по речке Немышли, по Мже; Г. Симашко ошибочно отвергает ее местонахождение у нас. Встречается в губерниях Казанской и Симбирской по Камским и Волжским лугам; между Волгою и Уралом. По берегам рек, впадающих в Дон. К югу и к западу от описываемой местности не встречается.

Хохулю відносять у сучасних оглядах до роду *Desmana* Gueldenstaedt, 1777 [67, 159]. Актуальна назва виду також є іншою: *Desmana moschata* (Linnaeus, 1758) [2]. Правильне написання біномену і позначення авторства назви, застосованої О. Чернаєм, — «*Myogale moscovitica* Geoffroy, 1811» [169]. Вжита кілька разів далі по тексту назва «*moscovita*» є невиправданою поправкою до назви *moscovitica* Geoffroy; окрім того, назви *Myogale* Brandt, 1836 та *Myogale* Cuvier, 1800 є молодшими об'єктивними синонімами назви *Desmana* Gueldenstaedt, 1777 [169]. Відзначені О. Чернаєм знахідки виду на р. Немишлі (тече через Харків) та р. Мжі, тобто малих правих притоках Дінця є вкрай цікавими, оскільки майже всі знахідки виду в регіоні відомі із заплавлених озер лівого берега [104, 159]. Після О. Черная вид згадував В. Аверін [4], який описав знахідку в Ізюмському повіті (с. Чепель) і відзначив поширення виду переважно на сході губернії. Останні знахідки виду на Дінці відомі з середньої його течії, у тому числі з району Кременських озер (заплавний комплекс «Мертвий Донець») та із заповідника «Придінцівська заплава» у Станичанському районі, який спеціально створювали для охорони хохулі [104]. Це може свідчити про поступове зміщення центру популяції з верхньої частини Дінця (зокрема, від Мжі) униз. У середині 1930-х років у Кременській існувало потужне хохулеве господарство, де мешкало до 3 тис. хохуль [23, 190, 218]. Вид, очевидно, зник на Дінці у середині 1980-х років [94, 104]. У той самий час у 1990-х рр. вид з'явився на Сумщині після його інтродукції у верхів'ях р. Сейм [146].

5.3. Надряд хижих (*Carnivora*)

Загальна анотація щодо цієї групи вміщена у розділі 4.4. У цій частині огляду обмежено поширених видів О. Чернай наводить тільки один вид хижих — перегузню.

3. Перевязка (*Fætorius sarmaticus* Pall.)

По мнению Гюльденштеда, река Сейм составляет северную границу ее распространения, но в настоящее время она далеко не доходит до этой реки, встречается редко около Киева, около Одессы, где заменяет горностая по мнению Нордманна. В Харьковской губернии мне не известно, чтобы попадалась, а находится в Павлоградском и Константиноградском уездах, в Крыму, чаще на Кавказе в окрестностях Георгиевска. Между Доном и Волгою редок, водится и на восточной стороне Уральских гор.

Перегузню тепер відносять до роду *Vormela* Blasius, 1884 і позначають як *Vormela peregusna* (Gueldenstaedt, 1770) [67]. О. Чернай відносить вид до цієї частини фауністичного списку (характерні види, що мають тут межі поширення), проте відзначає лише теоретичну присутність виду. Пізніше, у 1928 р. докладніші дані про вид і карту його поширення навів В. Аверін [6], який вказав вид для кількох місцезнаходжень на схід від Харкова (Ізюмський, Куп'янський, Артемівський, Луганський повіти тощо). Вид завжди був рідкісним [1, 159], проте за останні десятиліття відбулося очевидне зростання кількості знахідок виду в регіоні, особливо на Луганщині [96, 119]. На сьогодні при найвищому рейтингу цього хижака в усіх природоохоронних переліках (від регіональних до міжнародних), він за кількістю реєстрацій на сході регіону займає перше місце серед усіх хижих. Значною мірою висока чисельність виду підтримується за рахунок

потужної в регіоні популяції сліпака (*Spalax microphthalmus*), яким цей хижак живиться і в норах якого часто оселяється (М. Коробченко, особ. повід.).

5.4. Надряд гризунів (*Glires*)

Цей підрозділ огляду О. Черная присвячено аналізу видового складу фауни мишо-подібних (*Muriformes*) та зайцеподібних (*Leporiformes*), які є найхарактернішими для фауни краю. Дані зведено у попередньому розділі в таблиці 5. Загалом у цій частині огляду О. Чернай наводить відомості про 13 видів, серед яких є й такі, що відсутні у сучасній фауні регіону (напр., *Pygeretmus pumilio*) або мають тут вкрай обмежене поширення (напр., *Glis glis*, *Ellobius talpinus* та *Lepus timidus*).

4. Малый волчок (*Myoxus dryas* Schreb.)

В губерниях Киевского учебного округа встречается чаще других соней, в Оренбургском крае попадает редко, в Харьковской губернии и местах прилежащих, встречается часто, очень вреден для пашек. На Кавказе по Менетрие.

Під такою самою назвою (*Myoxus dryas*) вид фігурує в огляді К. Кесслера [111], проте вже з початку ХХ ст. [129, 155, 156, 159] вид наводять як «*Dryomys nitedula* (Pallas, 1778)». У сучасних оглядах фауни України і регіону вид відносять до роду *Dryomys* Thomas, 1906, і його актуальною назвою тепер є «*Dryomys nitedula* (Pallas, 1779)» [63, 76, 87, 108]. На сьогодні цей вид є одним з найбільш типових серед немишовидних гризунів лісових і суміжних екосистем регіону [76], який також нерідко оселяється на садибах, демонструючи цим схильність до синантропії, що відзначено і О. Чернаєм.

5. Большой волчок (*Myoxus glis* L.)

Водится в губерниях Курской и Харьковской, в Оренбургском крае редок; часто встречается в губерниях Волынской и Подольской, на восточном берегу Черного моря и на Кавказе. В Крыму его нет, в губерниях Киевского учебного округа не замечен.

Вовчка сірого тепер відносять до роду *Glis* Brisson, 1762 і позначають як *Glis glis* (Linnaeus, 1766) (докладніше див.: [87]). Колишнє широке поширення виду в регіоні, як це випливає з тексту О. Черная, наразі є лише історичним фактом, який надалі ніким для Харківщини не підтверджений [155]. О. Мигулін [159] наводить вид для лівобережної України тільки з Київської і Чернігівської областей. В нещодавньому огляді С. Безродного вид вказано (на карті, без деталізації у тексті) для окол. Сум, Харкова і двох місцезнаходжень на півночі Полтавщини [12]. Сучасні дані не підтверджують жодної знахідки виду будь-якої давнини ні для Харківщини [108], ні для Луганщини, і всі відомі вказівки на цей вид для Сумщини обмежені тільки оглядом С. Безродного [12] з посиланням на неназвані джерела різної природи (колекції, повідомлення колег, дані СЕС, згадки в літературі тощо)²⁴. Нещодавно вид зазначено (знахідки по 1 екз.) для двох місцезнаходжень на Сумщині: біостанції «Вакалівщина» у Сумському районі [147] та окол. Старої Гути на півночі області [37]. Отже, цей вид вовчків присутній у сучасній фауні регіону, проте має тут обмежене поширення. Цікаво, що сучасний ареал виду у Східній Європі є дуже фрагментованим [168], і територія сходу України нале-

²⁴ І. Мерзлікін (особ. повід.), окрім цього, також здобув 1 екз. *Glis glis* на біостанції «Вакалівщина» біля Сум бл. 1995–1998 р.

жить до зони розриву видового ареалу, що може свідчити про колишнє поширення виду на Слобожанщині у період до фрагментації ареалу.

6. Мышь малютка (*Mus minutus* Pall.)

Водиться в степных местах Харьковской, Екатеринославской и Воронежской губерний, в губерниях Киевского учебного округа реже других встречается, часто попадаются в фауне Оренбургского края и около Одессы.

Мишка лучна, *Micromys minutus* (Pallas, 1771), принаймні від часу публікації огляду В. Аверіна [4] та визначників О. Мигуліна [156, 159]²⁵ розглядається поза родом *Mus*, у складі роду *Micromys* Dehne, 1841. Віднесення виду до числа степових мешканців, як про це пише О. Чернай, очевидно, не дуже правильне: більшість знахідок цього виду пов'язана з вологими біотопами, найчастіше із заплавами річок [76, 164]. У сучасний період розвитку фауни вид найчастіше трапляється на півночі регіону [147, 164], позаяк у степовій зоні цей вид реєструють рідко, і його частка при обліках фауни за усією сумою даних звичайно лежить в межах 0–1% усіх дрібних ссавців [98, 123].

7. Байбак. Свистун (*Arctomys Bobac* Schreb.)

Встречался прежде в южной России чаще, нежели теперь. Боплан упоминает об обильном нахождении его между реками Сулою и Супоем. Паллас говорит, что он занимал отдельные местности между Днепром и Доном. Георги называет новую и малую Россию, реки Дон, Хопер и Медведицу, окрестности Воронежа и Тамбова, до 55° северной широты местами нахождения байбака. Гюльденштедт видел их по реке Семи около Батурина и Нежина, в Лубенском уезде; по свидетельству Рачинского, они водились в Подольской губернии, а Калениченко встречал их около Александровска. В настоящее время они вообще редки в юго-западной части России; их можно находить в Константиноградском уезде по реке Богатенькой и Вишовой, при истоке Сулы, в Волчанском уезде близ Бурлука, в Змиевском уезде в балках по реке Бриттай. В значительном количестве байбаки попадают между Волгою и Уралом, от 54° до 50° широты; по всему хребту общего Сырта, в северной части Оренбургской губернии, в южной части Казанской губернии, в Симбирской до города Буинска и к югу до Саратовской губернии. В Крыму не встречается.

О. Чернай при використанні назви цього виду наслідує К. Кеслера [111], проте сучасною загальноприйнятою назвою роду бабаків є *Marmota* Blumenbach, 1779 [87, 151, 154, 216], а чинною назвою (і автором) виду є *Marmota bobak* (Müller, 1776) — бабак степовий [87]. Більшість згаданих О. Чернаєм місцезнаходжень бабака тепер вільні від цього виду, і двома основними популяційними групами, які пережили період депресії в кінці XIX і першій половині XX ст., є лише дві: великобурлуцька (північний схід Харківщини) і міловська (північний схід Луганщини), з яких вид почав нову хвилю розселення [96, 205]. Тепер завдяки заходам з реакліматизації виду [207], зокрема у географічно проміжних між названими місцевостях [106] та за межами основного ареалу [202], два названі просторові угруповання злилися і розширилися. Попри це, зберігається високий рівень фрагментованості поселень виду, і суцільну область поширення вид має виключно на північному сході регіону [96].

8. Серый евразец (*Spermophilus musicus* Ménétr.)

Живет преимущественно в восточной части южной России. На западной границе своего распространения он смешивается во многих местах с пятнистым, а за Волгою с музгорским и желтым сусликами. Паллас находит его по берегам Каспийского моря и в Астраханских степях; Г. Менетрие на Кавказе, близ границ вечного снега, Коленати в окрестностях Ростова, а Кесслер в южной половине Полтавской губернии, в уездах Хорольском, Золотоношском и Константиноградском. Он попадает в Крыму около Перекопа и в губерниях Херсонской и Таврической. Я встречал его в большом количестве около Екатеринослава и в окрестностях Бахму-

²⁵ У М. Шарлеманя [216] — в межах підроду мишей, як «*Mus (Micromys) minutus* Pall.».

та. По наблюдениям Г. Леваковского, он же водится в южной части Миусского округа. В 1851 году серый еврашек появился и в юго-западной части Изюмского уезда, который около 40 лет был от него свободен.

Система і номенклатура роду *Spermophilus* Cuvier, 1825 (ховрах) зазнала з часів О. Черная змін. Зокрема, рід довгий час називали «*Citellus* Oken» [129, 151, 154, 216], і лише з кінця XX ст. відновлено назву *Spermophilus* [63, 76]. Сучасна чинна назва виду — *Spermophilus pygmaeus* (Pallas, 1779), проте харківських сірих ховрахів певний час (зокрема, після огляду М. Сомова [201]) розглядали у складі «*Citellus citellus*» або, що було частіше і довший час, — у складі *S. musicus* Menetries, 1832 (напр., [4, 111, 216, 217], і відокремленість *S. pygmaeus* від *S. musicus* визнана після праці П. Свириденка 1937 р. [189]. Тепер ситуація кардинально змінилася, і тепер форму *musicus* розглядають у складі *S. pygmaeus* [53]. Понад те, для *S. pygmaeus* встановлена або припускається гібридизація із суміжними видами, зокрема *S. suslicus* [48, 52, 54, 233]. Дослідження каріотипної мінливості ховрахів дозволили виявити гібридів між *S. pygmaeus* та *suslicus* у Стрільцівському степу [36], проте тепер проблема гібридів відійшла у минуле у зв'язку із суттєвим скороченням ареалів кожного з цих видів [95]. Згадані О. Чернаєм локальні інвазії виду у Придінців'ї і подальше існування зон контакту видів на Харківщині [192] — лише історичний факт, оскільки ховрахи там зникли. Зауваження О. Черная про те, що «На западной границе своего распространения он смешивается во многих местах с пятнистым» (тобто на Полтавщині та Харківщині), що ствердили подальші дослідження [46], тепер також має виключно теоретичний інтерес. Останніми роками сформувалася тенденція до відновлення чисельності й ареалу *S. pygmaeus*, проте перспектива цього примарна у зв'язку із вилученням на користь сільськогосподарського виробництва багатьох придатних для поселення ховрахів земель.

9. Пятнистый еврашек (*Spermophilus guttatus* Tem.)

Встречался до сих пор преимущественно в западной части южной России, между Бугом и Волгою, от 27° до 43° долготы и от 47° до 53° широты приблизительно; к западу от этой местности он заменяется видом *Spermophilus citillus*, с которым я его вначале смешивал. Гюльденштедт встречал его около Нежина, по реке Семи около Батурина, по Днепру между Каменкою и Кременчугом, в особенности часто в степях земли Донских козаков, между Воронежем и Тамбовом. Георги находил его в Волынской и Подольской губерниях, в степях между Днестром и Бугом, около Черного моря, по Дону и его восточным притокам, в Новой России, в Украине, в степях между Днепром и Доном, в Крыму. Паллас упоминает о пятнистом суслике водившемся по Дону, в Казанской губернии по средней части Волги до Саратова, по его же уверению он за Волгою более не попадался. В последнее десятилетие пятнистый суслик за рекою Семью в Черниговской и Курской губерниях более не встречался. В большем числе его наблюдали в Балтском уезде, на берегу Днестра, в Новороссийском крае, в Бессарабии, в Киевской губернии от Василькова до границ Херсонской губернии, в Полтавской губернии около Хорола, около Одессы, в Змиевском уезде, в Новомосковском и Павлоградском уездах, в особенности часто по реке Вшивой на границе Екатеринославской губернии, между реками Орелью и Днепром, в приднепровских уездах Екатеринославской губернии по рекам Самаре и Кильчику, Коньке и Жеребцу в Александровском уезде, между Бердянском и Мариуполем. Кажется, что первоначальное распространение сусликов совпадало с распространением чернозема; но теперь увеличивающееся народонаселение положило им пределы более тесные. Что еврашки некогда водились в большом числе около Харькова, доказывают норы их, выступающие на свежих разрезах почвы. Вообще еврашки предпочитают песчаную почву для жительства, водятся даже на чисто песчаном грунте, но попадают также и на всякой другой, и всегда в более или менее ограниченных местностях. Оба вида встречаются часто в одной местности, при чем вероятно слабейший вытесняется сильнейшим. Они перекочевывают иногда большими стаями, причем переплывают реки.

Таксономічна історія рябих ховрахів є доволі заплутаною, що пов'язано з великою кількістю географічних рас цього надвиду [101, 151, 154]. Тепер згадану О. Чернаєм форму *Mus citillus guttatus* Pallas, 1770 (тип з Воронізької обл.) спільно з описаною з-під Харкова формою *Citellus suslicus averini* Migulin, 1927 (тип з Руської Лозової) розгля-

дають у складі виду *Spermophilus suslicus* (Gueldenstaedt, 1770) [101]. Складностей до аналізу таксономії додає поширена у цій групі міжвидова гібридизація: гібридні форми (за каріотипом) між цим і попереднім видами описано зі «Стрільцівського степу» [36], проте для інших популяцій цього виду описано нормальний 34-хромосомний каріотип, у тому числі з Луганщини [13] і Харківщини [101]. У районі Харкова (окол. с. Охоче) в середині ХХ ст. описано популяцію крапчастого ховраха, яку від поселень ховраха сірого відділяла невеличка річка [192]. Тепер *S. suslicus* зник у більшості раніше відомих місцезнаходжень, і його сучасний ареал обмежений найбільш північно-східними і східними районами регіону, що розглядається тут [95]. Тенденцію до скорочення чисельності й ареалу виду в регіоні відзначив ще О. Чернай. Наразі обговорювати питання формування гібридних популяцій чи витіснення одного виду ховрахів іншим, про що пише О. Чернай, підстав немає у зв'язку з надзвичайною фрагментацією поселень обох видів. Відзначений О. Чернаєм зв'язок поселень виду з піщаними аренами очевидно пов'язаний з приуроченістю виду не так до типу ґрунту, як до відповідної рослинності (зокрема, до розрідженого і низького травостою); усі сучасні місцезнаходження пов'язані із залишками лучно-степової рослинності на схилах балок, а також ділянках з помірним випасом худоби [95].

10. Земляной зайчик (*Dipus jaculus* Pall.)

Попадается редко в Харьковской губернии, чаще в Екатеринославской, Полтавской и Воронежской. К востоку от нашей местности доходит до 55° ш. и до 49° широты к югу; водится в Оренбургском крае, в северных частях Саратовской и Симбирской губернии. На север от Камы его вовсе нет. Встречается в Крыму между Перекопом и Симферополем, по Днепру в Екатеринославской губернии.

Цей вид (тушкан великий), починаючи з огляду М. Шарлеманя [216], відносять до роду *Allactaga* Cuvier, 1837 і після ревізії номенклатури [169] цей вид позначають як *Allactaga major* (Kerr, 1792) [63, 87, 143]. Фактично як «*Dipus jaculus*» цей вид позначав лише К. Кесслер [111]; М. Шарлемань [216] наводить його як «*Allactaga saliens* (Gmel)». В огляді В. Аверіна 1915 р. [4] згадано два види тушканів — «земляний заєць *Alactaga saliens* Gmelin» та «малий земляний заєць *Dipus jaculus* Pallas». Перший з них наведено за фактичними знахідками і з посиланням на М. Сомова, другий — тільки з посиланнями на О. Черная та А. Силантьєва, при цьому у А. Силантьєва згадано тільки один вид тушканів — «*Alactaga jaculus* Pall.». Правдоподібно, що в усіх випадках мова йде про один і той самий вид — *Allactaga major* (Kerr, 1792), якого і наводять у всіх пізніших оглядах, хоча й під різними назвами [96, 108, 159]. Вид залишається рідкісним дотепер, і в регіоні він найкраще зберігся тільки у північно-східних районах, зокрема у Старобільських степах [96]. Відбувається подальше скорочення кількості місцезнаходжень цього виду в регіоні, що визначається скороченням площ пасовищ.

11. Емуранчик (*Dipus acontion* Pall.)

Водится около Бахмута, в Лубен[с?]ком уезде, в Крыму, в Херсонской губернии, в Оренбургском крае между 40° и 49° широты, на правом берегу Волги, по Уралу.

Кандибка достовірно відомий в Україні лише з нижньодніпровських піщаних арен [191]. Сучасною чинною назвою виду є *Stylodipus telum* (Lichtenstein, 1823) [87]. Тепер «*Alactagulus acontion* Pall.» [216] та «*Alactagulus pygmaeus* Pall.» [49] розглядають у синонімії виду *Pygeretmus pumilio* Kerr, 1792 (тушканчик малий) [87], який наразі поширений за межами України (на схід від Дону), хоча до середини ХІХ ст. ще траплявся в

Україні, принаймні у Криму [47, 49]. Відомо, що подальші вказівки виду «*Alactagulus acotion*» для Харківщини і Полтавщини у М. Шарлеманя [216], поставлені під сумнів ним самим [87]; ймовірна помилковість таких вказівок відзначена також О. Мигуліним [159]. Можна припустити, що всі вказівки на «*Alactagulus acotion*» для Слобожанщини базуються тільки на даних О. Черная, проте цю його працю [214] О. Мигулін очевидно не знав, а М. Шарлемань предметно не цитував (щоправда, в бібліографії вона є), згадуючи лише, що вид «був знайдений на Харківщині і Полтавщині, але це треба перевірити» (с. 23). Не можна виключати, що кандибка (*Stylodipus*) (а можливо, і тушканчик, *Pygeretmus*), дійсно був поширений на півдні Слобожанщини у середині XIX ст., і прямі вказівки на знахідки «емуранчика» в Лубнах і біля Бухмута (Артемівськ) у О. Черная є вагомими. До певної міри це підтверджується і колишнім поширенням тут інших питомотепових видів: сліпушка, строкатки, пискухи [88, 180].

12. Корбыш (*Cricetus arenarius* Pall.)

Встречается изредка в окрестностях Харькова, в Крыму около Феодосии и около Судака, по Волге и Уралу. Везде редок.

Хом'яків тепер відносять до окремого від хом'яків роду *Cricetulus* Milne-Edwards, 1867. Численні їхні форми, у тому числі три відомі для фауни України з часів О. Черная (*Mus migratorius* Pallas, 1773; *Mus arenarius* Pallas, 1773; *Mus phaeus* Pallas, 1779), а також деякі нові, описані у подальшому (*Cricetulus tauricus* Satunin, 1908 (nom. nud.); *Cricetulus arenarius bellicosus* Charlemagne, 1915; *Cricetulus phaeus neglectus* Ognev, 1916; *Cricetulus falzfeini* Matschie, 1918) тепер визнані лише як внутрішньовидові форми *Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773) [57, 178]. Хоча цей вид вже від часів О. Черная вважається рідкісним, його регулярно виявляють при обліках дрібних ссавців будь-яким методом, як пастками, так і шляхом аналізу пелеток хижих птахів [127].

13. Слепушенка (*Ellobius talpinus* Pall.)

Водится во всей описываемой местности до 55° широты, в Новороссийском крае, к востоку от реки Буга, между Волгою и Уралом, в Крыму очень обыкновенен, в губерниях Киевского учебного округа не встречается.

Вид *Ellobius talpinus* Pallas, 1770 у сучасній фауні Харківщини відсутній, і найближчі його сучасні місцезнаходження відомі із зони піщаних арен середнього Придінців'я у межах Луганської області [96, 97]. Цікаво, що О. Чернай наводить ті самі північні межі поширення цього виду (55°), що і для наступного виду (*Spalax typhlus*), проте так далеко на північ вид тепер не проникає, що свідчить про значне скорочення видового ареалу за останні 150 років. Підтвердження поглядів О. Черная про колишнє значно ширше поширення сліпушка можна знайти у І. Підоплічка [179], який виявив субфосильні рештки *Ellobius talpinus* на Глухівщині (Сумська обл.). У поданому нижче тексті (розділ 8.1 у Повідомленні 2) О. Чернай наводить сліпушка у переліку найзвичайніших і чисельних видів ссавців регіону, що є дуже важливим фактом: хоча наразі це виглядає неймовірним, важливо відзначити, що самого сліпушка або навіть лише сліди його життєдіяльності важко сплутати з будь-яким іншим видом ссавців нашої фауни [133].

14. Слепец. Зинске щеня (*Spalax typhlus* Pall.)

Водится во всем нашем крае, местами очень част, в губерниях Киевского учебного округа. Река Сечь у нас и северная полоса Киевской и Волынской губерний до 55° широты составляют предел его распространения к северу. Встречается в Полтавской и Подольской губерниях, между Доном и Волгою, где исчезает, на Кавказе часто, около Таганрога и Одессы до Перекопа.

Історія таксономії сліпаків (родина Spalacidae) вкрай заплутана, і з чотирьох тепер відомих у фауні України видів [57, 208] у часи О. Черная визнавали лише два, які за обсягом відповідають двом нині визнаним родам — *Spalax typhlus* (види роду *Spalax* Gueldenstaedt, 1770) та *Spalax leucodon* (види роду *Nannospalax*) [134]. Оскільки усіх правобережних сліпаків (окрім нижньодніпровських) зараз розглядають як один вид (*Spalax microphthalmus* Gueldenstaedt, 1770), очевидно, що і описи О. Черная стосуються тільки цього виду. Якщо надалі підтвердиться окремішний від *S. microphthalmus* (s. str.) статус форми «*typhlus*» [134], описи сліпаків у огляді О. Черная необхідно буде адресувати саме до номінативної форми цього виду, *S. microphthalmus* s. str.

15. Руссак (*Lepus timidus* L.)

Встречается в окрестностях Харькова, в западной Европе доходит до 58° широты, в восточной до 48° широты. Водится к западу от Уральских гор, по Волге, по Уралу до Каспийского моря, в предгорьях Урала исчезает, около Оренбурга, Бузулука [=Бузулука?] и Богоруслана попадаетея вместе с беляком; находится около Казани, в губерниях Киевского учебного округа от южной степной полосы до северной лесистой, в Крыму, около Ставрополя.

Чинна наукова назва виду «руссак» (заєць сірий) — *Lepus europaeus* Pallas, 1778, натомість вжита О. Чернаєм назва «*Lepus timidus* L.» стосується наступного у цьому огляді виду зайців. Аналіз доступної інформації дозволяє говорити про помилкове застосування О. Чернаєм наукової назви, проте вернакулярна назва, опис поширення та наведений у синоптичній таблиці опис морфологічних ознак (вуха довгі, хвіст з чорною смужкою зверху) вказують на те, що мова йде саме про вид *L. europaeus*. Поширення і звичайність виду не змінилися з часів О. Черная по сьогодні.

16. Беляк (*Lepus variabilis* Pall.)

Встречается в окрестностях Харькова чаще предыдущего. В Черниговской губернии доходит до реки Семи. Водится в северных частях Волынской и Киевской губерний; в Оренбургском крае по обеим сторонам Уральского хребта. В наших местах 51° широты есть по-видимому предел его распространения к югу.

Вид має у сучасних оглядах назву *Lepus timidus* Linnaeus, 1758 (назва *Lepus variabilis* Pallas, 1778 запропонована як *nom. nov.* про *timidus* L.: [169]). Цікавим є повідомлення про звичайність виду на Харківщині (51° відповідає приблизно річищу Сейму). За сучасними джерелами вид поширений в Україні тільки у віддалених районах Полісся, у тому числі на півночі Сумщини в межах Середино-Будського і Ямпільського районів [37, 211], що загалом збігається з даними О. Черная, проте вони були забуті на довгі роки. Можна було би припустити помилку в інтерпретації даних (напр., русак у зимовому хутрі?), проте у синоптичній таблиці всі дані є коректними та інформативними («вуха ледь досягають носу»). Аналогічної помилки у застосуванні назв зайців припустився згодом і А. Силантьєв [194], на що звернув увагу Б. Образцов [167]. Ці дані є дуже важливими, проте знаходяться у певному протиріччі з обмеженим поширенням в регіоні інших лісових і тайгових видів (див. розділ «Порівняння фаун»).

5.5. Надряд унгулят (*Ungulata*)

Надряд *Ungulata* представлений у фауні регіону одним рядом — оленеподібні, або ратичні (*Cerviformes*, seu *Artiodactyla*). У огляді О. Черная [214] унгулят описано як два ряди: «двокопитні» (сарна і сайга) та «багатокіпитні» (свиня), проте нині ці групи визнають у ранзі підрядів: *Suimorpha* (свиновидні) та *Cervimorpha* (оленевидні) [85]. Тре-

тім підрядом у нашій фауні є Bovimorpha (биковидні), який у дикому стані зник, але представлений низкою одомашнених форм (корова, буйвіл, вівця, коза), сумарна чисельність яких на 1–2 порядки вища за чисельність диких ратичних [76].

Таблиця 6. Перелік видів ряду оленеподібних (ряд Cerviformes) фауни північного сходу України за сучасними даними та згідно з оглядом О. Черная [214]

Перелік фауни	Вид у розумінні автора	Вид у позначенні О. Черная*	Статус у регіоні
Перелік 1: базовий	—	види не названо	—
Перелік 2: види на межах ареалів	<i>Capreolus capreolus</i> <i>Saiga tatarica</i> <i>Sus scrofa</i>	17. <i>Cervus capreolus</i> L. 18. <i>Antilope Saiga</i> Pall. 19. <i>Sus scrofa</i> L.	звичайний вид зник з фауни регіону звичайний вид
Перелік 3: знахідки припускаються	—	види не названо	—

* Назви видів подано в написанні О. Черная; їхні номери відповідають порядковим номерам у його огляді, проте порядок наведення видів змінено на прийнятий у сучасних зведеннях.

Звертає на себе увагу відсутність у переліку О. Черная (табл. 6) великих видів диких копитних — зубра (*Bison bonasus*), оленя (*Cervus elaphus*) і лося (*Alces alces*), які, очевидно, зникли з фауни регіону ще до досліджень О. Черная. Пізніше так само тільки один вид унгулят (сарну) згадує для Харківської губернії В. Аверін [4]. Примітно, що всі три згадані види протягом другої половини ХХ ст. були відновлені у регіоні, проте дотепер збереглися лише лось і олень [76, 108]. З цих трьох видів О. Черная згадує лише лося (як «*Cervus alces*»), при тому тільки при згадках більш північних фаун.

17. Белогузка. Козуля (*Cervus capreolus* L.)

Заходить иногда в Изюмский и Змиевской уезды Харьковской губернии, изредка попадает в Полтавской губернии, чаще в земле Донских казаков. Встречается в Уральских лесах между Уфою и Златоустом, на общем сырте; в губерниях Казанской и Вятской козуль нет. Встречается в северной части Бессарабии, в губерниях Волынской и Подольской, в Крыму и на Кавказе, в губерниях Киевского учебного округа, в особенности в Черниговской.

За сучасними класифікаціями сарн виокремлюють у рід *Capreolus* Gray, 1821 [216 та ін.] і поділяють на два аловида — *C. capreolus* (Linnaeus, 1758) і *C. pygargus* (Pallas, 1771), з яких на Слобожанщині поширений перший, сарна європейська [73, 108]. У періоди військових дій місцеву популяцію сарни кількаразово винищували, проте щоразу місцеві популяції відновлювалися за рахунок розселення тварин природним шляхом із суміжних регіонів (зокрема з Чернігівщини) та місць переживання виду в самому регіоні, зокрема у т. зв. «казенних» лісах [4], заказниках [186] та у байрачних і заплавних лісах басейну Дінця [159]. Тепер завдяки біотехнії і ліцензуванню полювання статус виду змінився із «заходить иногда...» [214] на постійного мешканця лісових і суміжних з ними угідь по всьому регіону [76, 108].

18. Сайгак (*Antilope Saiga* Pall.)

Водится в земле Донских казаков, прежде встречался и в Украине. Встречается в южной и средней части Киргизских степей, между Оренбургом и Уральском, между Волгою и Уралом.

Сайгу тепер відносять до окремого роду *Saiga* Gray, 1843, і чинна назва виду — *Saiga tatarica* Linnaeus, 1758 [76, 169]. Вид остаточно знищений мисливцями на межі XVIII–XIX ст. [200], чому сприяло поширення вогнепальної зброї. Найближчі популяції сайги мешкають у Калмикії та Казахстані, проте перспектив (у т. ч. просторового ресурсу) для його відновлення в регіоні немає [76]. Наявні степові мікрозаповідники і високий рівень браконьєрства не можуть забезпечити збереження популяцій за будь-яких ініціатив з реакліматизації цього виду копитних на сході України [65].

19. Кабан (*Sus scrofa* L.).

Случайно заходит в Полтавскую губернию, прежде встречался в описываемой местности; водится около Азовского моря и на восточном берегу Черного моря, в губерниях Киевского учебного округа, по преимуществу в северных частях губерний Киевской, Волынской и Черниговской, в фауне Оренбургского края.

Кабан звичайний (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758) нині є одним з найзвичайніших видів ратичних регіону і посідає за чисельністю друге (після сарни) місце [76, 108]. Депресії його чисельності і пов'язані з ними скорочення ареалу, які випали на час підготовки огляду О. Черная, як і в подальші роки [159], пов'язані виключно з антропогенним пресом, зокрема з неконтрольованим полюванням.

6. Види, знахідки яких можливі у складі фауни регіону

У цьому розділі розглянуто 5 видів, знахідки яких тільки припускаються: три види кажанів (*Vespertilio murinus*, *Myotis daubentonii*, *Rhinolophus hipposideros*), один вид землерийок (*Sorex araneus*) та один вид гризунів (*Muscardinus avellanarius*). Всі вони, окрім одного (*Rhinolophus*) тепер відомі для фауни північно-східної України і, очевидно, були присутніми тут і в часи досліджень О. Черная, проте ніколи не були чисельними, а тому залишалися непоміченими. Очевидно також, що до цієї частини фауни мають бути віднесені й інші види, відомі та визнані на час досліджень О. Черная, проте не наведені ним у зв'язку з їхньою морфологічною подібністю до інших згаданих видів (напр., тхір степовий, вечірниця велика, рясоніжка мала тощо). О. Черная щодо цих п'яти видів наводить украй малу інформацію, обмежуючись переважно назвами видів і стислою кількаслівною анотацією:

Вероятно, что посещают наш край, или даже изредка водятся в нем следующие виды, свойственные всем нас окружающим фаунам:

1. Кожан двуцветный (*Vesperugo discolor* Natt.)

Тепер цей вид відомий як *Vespertilio murinus* Linnaeus, 1758 (тип роду *Vespertilio* Linnaeus, 1758). Поява в огляді О. Черная омонімічного «*Vespertilio murinus* Schreb.» (розділ 4.2) пов'язана з іншим видом роду *Myotis* (див. розділ 4.2) у сучасному розумінні систематики кажанів (див. вище). Вид *Vespertilio murinus* L. є характерним для фауни Харківщини та суміжних країв, проте є рідкісним тут [96, 108], через що міг залишатися довгий час невідомим для дослідників. Вперше вид впевнено (але без деталей) наведено для регіону В. Аверінім 1915 р. [4], а слідом і О. Мигуліним [150]. Довгий час залишалася плутанина не тільки з названим вище «*V. murinus* Schreb.», але й і зі згадками іншого виду суміжного роду *Eptesicus* — *E. nilssonii*: суперечні вказівки щодо

його знахідок на Харківщині (напр., у «Фауні України» [3]) за результатами аналізу колекційних зразків мають бути віднесені до *Vespertilio murinus* L. [90, 103].

2. Нетопырь Добантонов (*Vespertilio Daubantonii* Leisl.)

У синоптичній таблиці вид наведено як «нетопир Добентона (*V. Daubentonii* Keys. et Blas.)». Вид у сучасній літературі відносять до роду *Myotis* Каур, 1829 [66], і його правильною назвою є *Myotis daubentonii* (Kuhl, 1817), позаяк усі інші численні різнописання назви, її закінчення, автора і року (напр., «*Leuconoe daubentoni* Leisler» [150]) є помилковими [139]. Визначений О. Чернаєм статус цього виду як такого, знахідки якого лише припускаються,²⁶ правдоподібно, не є коректним. Очевидно, що вид є тепер і, очевидно, був раніше серед характерних мешканців річкових долин і заплавлених озер. Перша впевнена згадка про цей вид, хоча й без деталей, наведена В. Аверіним [4]. Наразі його реєструють в усіх докладних досліджених районах кол. Харківської губернії, як у літніх місцезнаходженнях [29, 96, 177], так і у зимових сховищах [30, 43].

З інших видів нічних, не згаданих О. Чернаєм, проте властивих сучасній фауні регіону, варто назвати *Myotis nattereri* (Kuhl, 1817). У огляді О. Черная не було навіть припущень про такі знахідки, проте останніми роками цей вид виявлено у низці місцезнаходжень уздовж Дінця [44, 96, 198]. Цей вид, як і обидва попередні (*V. murinus* та *M. daubentonii*), могли бути виявлені в регіоні і раніше, проте вище по тексту (у виносці до розділу 4.2) О. Чернай прямо зазначає, що види «*V. discolor*, ... *V. Nattereri*, ... *V. Daubentonii* ... до сих пор не встречал». Щоправда, це може бути пов'язано не так зі змінами фауни регіону, як із малою чисельністю цих видів та уникненням ними сховищ антропогенного походження, які у найпершу чергу і досліджував О. Чернай. Можна також припустити, що *Myotis nattereri*, до самого кінця XX ст. не зареєстрований жодним дослідником, сформував у басейні Дінця новий сегмент свого ареалу.

3. Подковчатка малая (*Rhinolophus hipposideros* Herm.)

По Блазиусу водяться в Украине.

Як відомо, «*Vespertilio hipposideros* Schrank, 1798» є синонімом *Rhinolophus ferrumequinum* (Schreber, 1774) [169], і автор, очевидно, вжив назву неправильно, маючи на увазі вид *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1800). Це слідує з вернакулярної назви («мала») та з широкого ареалу саме цього виду порівняно з *R. ferrumequinum* (Schreber, 1774). У кожному разі це фантомний для фауни регіону вид, сучасний ареал якого знаходиться далеко на півдні, а найближчі знахідки походять з Криму [244]. Попри це, слідом за О. Чернаєм цей вид наведено у праці М. Сомова [201] для окол. м. Слов'янськ (знахідка 11.04.1891), і О. Мигулін вважає цей опис однозначним [150, 159]²⁷. Без коментарів цей вид (як *R. hipposideros*) наведено для Харківщини також В. Аверіним [4]. Аналіз цієї і подальших вказівок (напр., для «Кам'яних Могили» [196]) дозволяє говори-

²⁶ Вище по тексту є примітка О. Черная про те, що Й. Блазиус вказує на цей і кілька інших видів кажанів, проте О. Чернай їх не знайшов і тому не наводить для фауни краю (див. також наступний абзац).

²⁷ Ця знахідка підковика за межами сучасного ареалу роду *Rhinolophus* не є єдиною: цей самий вид вказували для Києва у часи О. Черная К. Кесслер [111] і трохи пізніше М. Шарлемань [215]. Високий рівень відокремленості цього виду від усіх інших видів кажанів фауни Слобожанщини (представник окремої родини Rhinolophidae) не дають підстав для припущень про помилки у визначенні.

ти про випадковість такої реєстрації і відсутність у регіоні типових для виду підземних сховищ [96]). Проте, не можна виключати, що фауна регіону зазнала значних змін, які результувалися у зміщенні на південь меж поширення багатьох видів ссавців [125, 165]. Частина з них (степові) помітно скоротили свої ареали: строкатка степова (*Lagurus lagurus*)²⁸ [88], сліпушок (*Ellobius talpinus*) [135], степовий тхір (*Mustela eversmanni*) [34] тощо. Інші (лісові), навпаки, розширили межі свого поширення: нориця руда (*Myodes glareolus*) [83], бобер (*Castor fiber*) [197, 206], кріт (*Talpa europaea*) [132], видра (*Lutra lutra*) [33, 96]. Можна припустити, що підковики формували в окремих частинах регіону літні колонії, які, як можна припустити, мігрували на зиму на південь.

4. Кутора обыкновенная (*Sorex vulgaris* L.)

Правдоподібно, що мова йде про вид *Sorex araneus* L., проте у сучасній фауні регіону *S. araneus* є найзвичайнішим видом землерийок [166], а не таким, наявність якого лише припускається (для чого О. Чернай і впорядкував цей розділ). Назва «*Sorex vulgaris* Nathusius, 1838» (у О. Черная помилково подається з авторством К. Ліннея) є синонімом *S. araneus* L., 1758 [169]. Наведення цього виду у переліку «фантомних» (з назвою «звичайний») найпростіше можна пояснити недостатньою увагою дослідника до лісових фаун. Зокрема, О. Чернай не згадує для фауни губернії також норицю руду, а крота згадує як дуже рідкісного; відсутніми у переліку О. Черная були й інші лісові види звірів — лось, вечірниця мала, мишівка лісова тощо (докладніше в розділі 7.4). У цього дуже поліморфного за каріотипом виду мідичь [242] досліджені на цей час популяції з басейнів Дніпра [238] і Дону [20, 228] не відзначаються високим рівнем унікальності²⁹. Все це дозволяє вважати, що *Sorex araneus* є на Слобожанщині нещодавнім вселенцем з півночі, і у часи О. Черная ця територія була зоною початкової експансії *S. araneus* на південь і схід. Тепер цей вид мідичь реєструють на всіх заповідних територіях сходу України (окрім лише Приазов'я), при тому з високою частотою трапляння — 87% усіх землерийок та 5% усіх дрібних ссавців [124].

5. Мышловка (*Myoxus avellanarius* L.)

Вид тепер відносять до роду *Muscardinus* Kaup, 1829 і позначають як *Muscardinus avellanarius* (L., 1758) [87, 216]. Цей вид відсутній на більшій частині регіону, проте відомий для його західних теренів. За С. Безродним [12], вид відомий для Сумщини з Лебединського і Недригайлівського районів (за повід. І. Мерзлікіна і С. Золотухіної), а для Полтавщини — з окол. м. Полтава [111, 159]. На території сучасної Харківщини цей вид відсутній, і жодних достовірних вказівок на його знахідки тут немає [108]. Отже, сучасні знахідки виду на Сумщині (раніше входила до складу Харківської губернії) підтверджують, що вид не тільки міг бути наведений у переліку звірів, знахідки яких припускаються, але й напевно був (і є) присутнім у фауні регіону.

²⁸ Чернай цей вид нориць не згадує, проте його надалі вказували всі інші дослідники [152, 194].

²⁹ Найближчі до Слобожанщини досліджені популяції *Sorex araneus* (Воронізька та Ростовська обл.) відносяться до хромосомної раси «Нероса» з комбінацією аутосом «go hi kr mn pq» [229].

Післямова

Проаналізована вище перша частина огляду О. Черная є основою усіх подальших порівнянь фауни, які наведено ним і проаналізовано автором у наступних розділах. Ці порівняння О. Черная наводить у зоогеографічному розрізі, оцінюючи відмінності фауни краю від фаун суміжних регіонів за сторонами світу, спираючись на названі на початку огляду праці його сучасників (О. Кесслера, О. Нордмана, Ю. Симашка, Е. Еверсманна, Й. Блазіуса тощо). На цій основі проведено наступний аналіз фауни, який не міг зробити О. Черная, проте який став можливим з плином часу: історичні зміни фауни, тобто ті зміни, які сталися за 160 років, що минули з часу досліджень О. Черная.

Такий аналіз буде представлено у наступному повідомленні. У другому повідомленні буде представлено і бібліографію усіх цитованих тут праць.

Моя подяка В. Пархоменку за надання у користування електронної копії аналізованого тут огляду О. Черная; С. Зайці, Н. Новиченко, О. Годлевській, Т. Атемасовій, І. Шидловському за допомогу у пошуку давніх видань; М. Коробченко, В. Наглову та І. Мерзлікіну за особисті повідомлення, цитовані у тексті. Моя подяка І. Куян за допомогу у редагуванні портрету О. Черная та Ю. Некрутенку, І. Ємельянову і Н. Новиченко за детальний аналіз і редагування рукопису статті. Дослідження проведено в рамках наукової теми Лабораторії екології тварин та біогеографії Луганського національного університету «Ритетна фауна сходу України».

Рекомендує до друку: чл.-кор. НАН України, проф. І. Г. Ємельянов

И. В. Загороднюк

Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

МЛЕКОПИТАЮЩИЕ СЕВЕРОВОСТОКА УКРАИНЫ: ИЗМЕНЕНИЯ ФАУНЫ И ЗНАНИЙ О ЕЕ СОСТАВЕ ОТ ОБЗОРА А. ЧЕРНАЯ (1853) ДО СОВРЕМЕННОСТИ. Сообщение 1.

Проведен детальний аналіз видового складу териофауни бывшей Харьковской губернии по данным 160-летней давности на основе анализа обзора А. Черная (1853) — исследователя, который подготовил первый аннотированный систематический обзор млекопитающих этого края и провел биогеографические сравнения со всеми смежными регионами. Главное внимание уделено двум составляющим: 1) изменениям в таксономии и номенклатуре видов и 2) фактическим изменениям состава фауны. Первое сообщение посвящено первой из двух названных задач. Анализ проведен по отрядам, с соответствующими комментариями к каждому из них (рукокрылые, насекомоядные, грызуны, хищные), отдельно для каждого из трех перечней фауны: 1) базовый состав фауны (виды, которые известны для губернии и большинства смежных краев); 2) виды, которые имеют в регионе пределы своего распространения; 3) ожидаемые, хотя и не обнаруженные исследователем, виды. Для каждого из упомянутых А. Черная видов млекопитающих подготовлены комментарии относительно их современного статуса, включая замечания по таксономии, номенклатуре, распространению и численности. Хотя многие виды приведены под старыми и нередко неясными или ошибочными названиями, для всех описанных видов выяснено соответствие современным взглядам на систематику млекопитающих. Проведенный анализ позволяет оценить значимость всех последующих биогеографических сравнений и провести корректные сравнения современного состояния териофауны региона с фауной, описанной А. Черная. Такой анализ будет представлен в следующем сообщении.

Ключевые слова: млекопитающие, таксономия, фауна, исторические изменения, Харьковская губерния, Украина.

I.V. Zagorodniuk

Taras Shevchenko Luhansk National University

MAMMALS OF THE NORTH-EASTERN UKRAINE: CHANGES OF FAUNA AND VIEWS ABOUT FAUNA COMPOSITION SINCE REVIEW BY A. CZERNAY (1853) TO THE PRESENT. Communication 1.

Detailed analysis of changes in species composition of mammal fauna occurring in former Kharkiv government during last 160 years since review by O. Czernay (1853), who has prepared the first annotated systematic review of mammal fauna and compared data with descriptions of all adjacent regions, is carried out. Main attention is given to two questions: 1) changes in taxonomy and nomenclature of species, and 2) actual changes in fauna composition. The first communication is devoted to former of two named topics. An analysis is carried out by orders, with corresponding comments to each of them (bats, insectivores, rodents, carnivores), separately for each of three fauna lists: 1) basic composition of fauna (species known for the government and most of adjacent regions), 2) species which have limits of their distribution in the region, 3) expected species, though not discovered by the researcher. For each mammal species mentioned by O. Czernay comments on their modern status are prepared, including remarks on taxonomy, nomenclature, distribution and abundance. Although most of species are listed under old and often unclear and mistaken names, the accordance to modern views on systematics of mammals is established for all of the described species. The presented analysis allows to estimate the concernment of all the subsequent biogeographical comparisons and to do the correct comparing of the modern state of mammal fauna of the region with the fauna, described by O. Czernay. Such analysis will be presented in the next communication.

Key words: *mammals, taxonomy, fauna, historical changes, Kharkiv government, Ukraine.*